

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

TÜRK DÜNYASI AKADEMİK BAKIŞ

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Turkic World Academic Perspective

"DİLDE, FİKİRDE VE İŞTE BİRLİK"

İSMAİL GASPRALI

CİLT 4 • SAYI 8 • YIL 2024

E-ISSN: 2791-8270

TÜRK DÜNYASI AKADEMİK BAKIŞ

Journal of Turkic World Academic Perspective

YAYIN DÖNEMİ
PUBLICATION PERIOD
Güz / Autumn

YIL YEAR	CİLT VOLUME	SAYI ISSUE
2024	4	8

E-ISSN: 2791- 8270

DOI: 10.52703/ay

YAYINCI / PUBLISHER

Akademik Yorum

<https://www.akademikyorum.com/>

SAHİBİ/ OWNER

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

profdrmehtemyuce@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059
Görükle/Bursa

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

profdrmehtemyuce@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059
Görükle/Bursa

EDİTÖR YARDIMCISILARI/ DEPUTY EDITORS

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇELİK

celikmuhammedd@gmail.com

Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059
Bursa/TÜRKİYE

Dr. Gul Khanys ARYSTANOVA

Eötvös Loránd Üniversitesi Moğol ve İç Asya Araştırmaları Dil Çalışmaları Bölümü
1088 Budapeşte/MACARİSTAN

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Makhsat ALPYSBES

Avrasya Milli Üniversitesi- Kazakistan

Prof. Dr. Satay SYZDYKOV

Avrasya Milli Üniversitesi- Kazakistan

YABANCI DİL EDİTÖRÜ / FOREIGN LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY

BM Kültür Çeşitliliği Örgütü Genel Sekreteri- Kazakistan

Doç. Dr. Shurubu KAYHAN

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi- Türkiye
Dr. Cholpon KHAMBAROVA
Bağımsız Araştırmacı- Kırgızistan

PUBLICATION BOARD / YAZI KURULU

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇELİK
Proje Asistanı Nilay AKBULUT

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Bolat MİRZALİYEV	Miras Üniversitesi- Kazakistan
Prof. Dr. Halim KAZAN	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Veysel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Süleyman ÖZDEMİR	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Hüsamettin İNANÇ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Serkan DİLEK	Kastamonu Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. İsmail ŞAHİN	Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU	Karabük Üniversitesi - Türkiye
Prof. Dr. Aysel ERCİŞ	Erzurum Atatürk Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Erol KUTLU	Eskişehir Anadolu Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Gökhan GÜNEYSU	Eskişehir Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Abdulmecit NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Doç. Dr. Erdal ŞEN	Fenerbahçe Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. Süleyman ÖZMEN	İstanbul Rumeli Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. Kürşad GÜLBEYAZ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. Davran YOLDAŞEV	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Doç. Dr. Geray MUSAYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Oktay KULİYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Erdem ÖZDEMİR	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. M. Hanifi ERCOŞKUN	Atatürk Üniversitesi- Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Çağrı ERGEZER	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Dr. Muzaffarkhon JONİEV	İmam Tirmizi U. Bilimsel Araştırma Merkezi- Özbekistan

DANIŞMA KURULU / SCIENTIFIC ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Fadıl HOCA

Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ
Prof. Dr. Veysel BOZKURT
Prof. Dr. Mensur NUREDDİN
Prof. Dr. Recai COŞKUN
Prof. Dr. Elmira HURİBAEVA
Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY
Doç. Dr. Fariz AHMEDOV
Doç. Dr. Maria KOÇKORBAEVA
Doç. Dr. Atilla JORMA
Doç. Dr. Raqif KASIMOV
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ZÜGÜL
Öğr. Gör. Yusif ALİYEV
Közhan YAZGAN
Abdirimov Bekzod MURATOVIÇ

Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
İzmir Bakırçay Üniversitesi-Türkiye
Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi Kırgızistan
BM Dünya Kültür Çeşitliliği Örgütü Gen. Sek.-Kazakistan
Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Kyrgyz Economic University- Kırgızistan
Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi- Türkiye
Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı -Türkiye
Özbekistan Cumhuriyeti Maneviyat ve Marifet Merkezi
Harezmi Bölgesi Başkanı- Özbekistan

BU SAYININ HAKEMLERİ/ REFEREES FOR THIS ISSUE

Prof. Dr. Abdulhakim BURHANUDDİN Nur-Mubarak Egipt Islam University- Kazakistan
Prof. Dr. Baikonyr IZHANOV Kazak National University- Kazakistan
Prof. Dr. Satay SYZDYKOV L.N. Gumilev University - Kazakistan
Prof. Dr. Makhsat ALPYSBES Eurasian National University - Kazakistan
Prof. Dr. Rymbek ZHUMASHEV Karaganda university named E.A. Buketov- Kazakistan
Dr. Teymur SARKHANOV Azerbaycan Dövlət İqtisad Universiteti - Azerbaycan
Dr. Nurkhodzha AKBULAEV Azerbaijan State University of Economics - Azerbaycan
Dr. Anastassiya MOGİLNAYA Kazak National University - Kazakistan
Dr. Baikonyr IZHANOV Milli Eğitim Bakanlığı- Türkiye
Dr. Nurmuhammed KENJEGULOV Nur-Mubarak Egipt Islam University- Kazakistan

İNDEKSLER ve DİZİNLER / INDEXES and PLATFORMS

Dergi adresinden ulaşılacaktır.

YAYIN HAKLARI/ PUBLICATION RIGHTS

Bu dergide yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir. Articles published in this journal represent only the views of the contributors.

Copyright © 2020.

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü, Akademik Yorum platformu'nun yazılı izni olmadan, fotokopi yoluyla veya elektronik, mekanik ve sair suretlerle kısmen veya tamamen çoğaltılamaz, dağıtılamaz, kayda alınamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be copied, reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by means, without the prior expressed permission in writing of the Akademik Yorum platform.

Copyright © 2020.

Dergi açık erişimlidir (CC BY-NC)./ The journal is open access (CC BY-NC).
Derginin hiçbir aşamasında yazarlardan hiçbir ad altında ücret talep edilmemektedir./
No fee is charged to the authors under any name at any stage of the journal.

Dergi tamamen ücretsizdir./ The journal is completely free.

İLETİŞİM / CONTACT

Akademik Yorum

info@akademikyorum.com

<https://www.akademikyorum.com/>

TABLE OF CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Araştırma Makalesi/Research article

КАРЛАГ ХАЛЫҚ ҚАСИПЕТИ

KARLAG: THE NATIONAL TRAGEDY ..... (1- 32)

[Temirgali ARSHABEKOV](#)- [Dariya IBRAYEVA](#)

Araştırma Makalesi/Research article

AZERBAIJAN`IN ALTERNATİF TURİZM POLİTİKASI

ALTERNATIVE TOURISM POLICY OF AZERBAIJAN ..... (33- 46)

[İsmail BİLGİÇLİ](#)- [Lale HÜSEYNZADE](#)

Araştırma Makalesi/Research article

THE IMAGE OF THE WORLD IN ANCIENT TURKIC CULTURE: CATEGORIES OF SPACE AND TIME

ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE DÜNYA İMAJI: UZAY VE ZAMAN KATEGORİSİ ..... (47- 60)

[Gaini MUKHTAROVA](#)

Araştırma Makalesi/Research article

ЕДІГЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

EDIGE AND KAZAKH HISTORY..... (61- 76)

[Kaliev JABAİ](#)- [Seitkali DUISEN](#)

Araştırma Makalesi/Research article

ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ

DİN BİLGİSİ EKSPERTİZİNİN METODOLOJİK TEMELLERİ VE İLKELERİ ..... (77- 109)

[Lyazzat KALYBEKOVA](#)- [Yerzhan KALMAKHAN](#)

КАРЛАГ ХАЛЫҚ ҚАСИРЕТІ

Temirgali ARSHABEKOV*

Dariya IBRAYEVA**

Аңдатпа

Мақалада Кеңес Одағының саяси қуғын-сүргін кезеңіндегі еңбекпен түзету лагерлерінің тарихы мен құрылымы, олардың ішіндегі Карлагтың рөлі тереңірек зерттеледі. Бұл зерттеу, ең алдымен, Карлагтың пайда болуы мен оның қалыптасу кезеңдеріне арналады, сондай-ақ оның құрамындағы арнайы лагерлердің — Степлаг, Спасск, Алжир және Қарағанды балалар лагерінің тарихы қарастырылады. Әрбір лагерьдің құрылу тарихы, олардың ұйымдастырушылық ерекшеліктері мен қызметі егжей-тегжейлі баяндалады.

Карлаг, оның ішінде Степлаг және Спасск әскери тұтқындар лагері, кеңестік жүйенің маңызды элементтері болды. Степлагтың құрылуы және Спасск лагерінің әскери тұтқындарды ұстап, оларды еңбекке жұмылдырудағы функциялары, олардың саяси және экономикалық мәні зерттеледі. Спасск лагеріндегі тұтқындардың еңбекке тартылуы, олардың басқа лагерьлерге жіберілуі, сондай-ақ әскери тұтқындарға қатысты қолданылған әкімшілік шаралар мен қатаң басқару әдістері көрсетіледі.

Алжир лагері, өз кезегінде, ұлттық құрамына қарай ұйымдастырылып, қазақ халқының этникалық қуғын-сүргінінің бір бөлігі ретінде тарихқа енді. Бұл лагерьдің құрылу себептері мен оның жұмыс істеу принциптері, сондай-ақ ондағылардың еңбекке тартылуы мен лагерьдегі тәртіп қарастырылады. Алжир лагері кеңес үкіметінің саяси қысым көрсету әдісі ретінде пайдаланылды.

Қарағанды еңбекпен түзету лагері туралы айта келе, мұнда орналасқан балалар лагері де зерттеледі. Бұл лагерьдің жұмыс істеу жағдайлары мен оның құрамында болған балалардың жағдайы тарихи тұрғыдан талданады. Мақалада лагерьлердің әлеуметтік-саяси құрылымы мен олардың Кеңес Одағының репрессиялық жүйесінің бөлігі ретіндегі қызметі нақты деректермен негізделіп, барлық аталған лагерьлердің тарихтағы орны анықталады.

Кілт сөз: Карлаг, Степлаг, Спасск, Алжир, репрессия, еңбекпен түзету лагерьлері, Кеңес Одағы, әскери тұтқындар, этникалық қуғын-сүргін, депортация, лагерьдегі балалар, еңбек лагерьлері, лагерлік жүйе.

* Head of the Karaganda Regional Archive for Scientific and Technical Documentation, Karaganda/Kazakhstan, temir_amir@mail.ru.

** Archivist of the Karaganda Regional Archive for Scientific and Technical Documentation, Karaganda/Kazakhstan, dariya060891@gmail.com.

КАРЛАГ – ТРАГЕДИЯ НАРОДА

Аннотация

Статья посвящена историческому исследованию системы трудовых исправительно-трудовых лагерей в Советском Союзе, с особым вниманием к Карлагу, Степлагу, Спасск, Алжиру и детскому трудовому лагерю в Караганде. Рассматриваются основные этапы формирования и развития Карлага, а также другие специализированные лагеря, являющиеся частью этой репрессивной системы.

Карлаг, как центральный элемент системы, в своей структуре включал такие лагеря, как Степлаг и Спасск, использовавшиеся для содержания военнопленных. В статье подробно изучаются причины их создания, организационные особенности и их роль в советской экономике. Степлаг, являвшийся лагерем для военнопленных, и Спасск, в котором трудились военные, становились ключевыми звеньями в процессе принудительного труда, используемого для нужд советской индустриализации и сельского хозяйства. Рассматривается также, как эти лагеря функционировали в условиях жесткого политического контроля и контроля за работой заключенных.

Рассматриваются причины создания лагерей, его специфика и роль в процессе этнической чистки. Лагерь стал одним из символов национальных репрессий и использовался как инструмент для осуществления политической стратегии советского правительства в отношении депортированных народов.

Особое внимание уделяется детскому трудовому лагерю в Караганде, функционировавшему в рамках Карлага. История этого лагеря, условия содержания детей и их трудовая эксплуатация в Советском Союзе рассматриваются как часть более широкой репрессивной системы. В статье также рассматривается взаимосвязь всех этих лагерей, их роль в общей структуре советской репрессивной машины и их влияние на политическую и социальную атмосферу того времени.

Ключевые слова: *Карлаг, Степлаг, Спасск, Алжир, репрессии, трудовые лагеря, Советский Союз, военнопленные, этнические репрессии, депортация, дети в лагерях, трудовой лагерь, лагерная система.*

KARLAG: HALKIN FELAKETI

Özet

Bu makale, Sovyetler Birliği'ndeki işkence ve zorla çalıştırma kamplarının tarihi gelişimini, özellikle KarLag, Steplag, Spassk, Alzhir ve Karaganda'daki çocuk işçi kampını ele almaktadır.

KarLag'ın kuruluşu, yapısı ve bu sistemdeki diğer özel kampların tarihsel bağlamı ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Öncelikle, KarLag'ın kuruluşu, işleyişi ve bu sistemin Sovyet totalitarizminin bir aracı olarak nasıl yapılandığı ele alınmaktadır. KarLag'ın bünyesindeki Steplag ve Spassk gibi askeri esir kampı birimleri, özellikle savaş esirlerinin zorla çalıştırılması ve kamplardaki çalışma şartları üzerinde durulmaktadır. Spassk kampı, savaş esirlerinin kullanıldığı bir zorla çalıştırma merkezi olarak önemli bir rol oynamış, bu kampta uygulanan yönetim şekilleri ve esirlerin çalışma koşulları detaylandırılmaktadır.

Alzhir kampı, özellikle etnik temizlik politikalarının bir parçası olarak önemli bir yer tutmaktadır. Bu kampın kuruluşu, içerideki nüfusun etnik kökenine göre düzenlenmesi ve Sovyet hükümetinin bu kampı etnik gruplara uyguladığı baskı ve zorla çalıştırma aracı olarak kullanması ele alınmaktadır. Alzhir, özellikle Kazaklar ve diğer Türk halkları için bir tür kitlesel baskı merkezi olmuş ve bu kamp Sovyetler Birliği'nin etnik baskı stratejisinin sembolü haline gelmiştir.

Karaganda'daki çocuk işçi kampı, KarLag sisteminin bir parçası olarak da incelenmiştir. Çocukların bu kamplarda çalıştırılması, zor koşullar altında yaşadıkları sıkıntılar ve çocuk işçi kampının tarihsel bağlamı üzerinden sosyal yapıyı nasıl etkilediği ele alınmaktadır. Bu kamplardaki çocukların durumları, fiziksel çalışma koşulları ve bu sistemin çocukların yaşamları üzerindeki etkileri incelenmektedir.

Makale, KarLag, Steplag, Spassk, Alzhir gibi kampların, Sovyetler Birliği'nin baskıcı yönetim sisteminin birer parçası olarak nasıl işlediğini, bu kampların Sovyet toplumuna ve halklarına nasıl etkilerde bulunduğunu ele almaktadır. Tüm bu kampların sosyal, politik ve ekonomik etkileri, dönemin genel baskı yapısının bir parçası olarak tartışılmaktadır.

Anahtar Kelime: *KarLag, Steplag, Spassk, Alzhir, baskılar, işçi kampları, Sovyetler Birliği, savaş esirleri, etnik baskılar, deportasyon, çocuklar kamplarda, işçi kampı, Gulag.*

KARLAG: THE NATIONAL TRAGEDY

Abstract

This article is dedicated to the historical analysis of the labor correctional camp system in the Soviet Union, with a specific focus on KarLag, Steplag, Spassk, Alzhir, and the children's labor camp in Karaganda. It explores the formation and development of KarLag, as well as the other specialized camps that were integral to the broader repressive system.

KarLag, as the central camp in the system, included sub-camps such as Steplag and Spassk, which were used for the internment of prisoners of war. The article delves into the reasons for their creation, their organizational characteristics, and their role in the Soviet economy. Steplag, Spassk, which utilized military personnel for forced labor, were key components of the forced labor system

used for the purposes of Soviet industrialization and agriculture. The functioning of these camps under tight political control and their role in the Soviet state's use of forced labor are analyzed in detail.

Alzhir, a specialized camp for repressed ethnic groups, including Kazakhs, is also a key element of this study. The article examines the reasons for the creation of Alzhir, its specific functions, and its role in the broader process of ethnic cleansing. This camp became a symbol of the national repressions and was used as a tool to implement the Soviet government's political strategy regarding the deportation of entire ethnic groups.

The study also focuses on the children's labor camp in Karaganda, which was part of the KarLag system. The history of this camp, the conditions under which children were held, and their exploitation for labor are examined within the broader context of the Soviet repressive system.

Additionally, the article discusses the interrelationship of all these camps, their role within the larger structure of the Soviet repressive apparatus, and their impact on the political and social climate of the time.

Keywords: *KarLag, Steplag, Spassk, Alzhir, repression, labor camps, Soviet Union, POW camps, ethnic repression, deportation, children in camps, labor camp system, Gulag.*

КІРІСПЕ

Карлаг (Қарағанды еңбекпен түзету лагерінің жүйесі) — Кеңес Одағының ең ірі және ең қатал еңбекпен түзету лагерьлерінің бірі болып табылады. 1930-1959 жылдар аралығында жұмыс істеген бұл лагерь жүйесі кеңестік тоталитарлық режимнің қатаң жазалау және бақылау құралдарының бірі болды. Карлаг өзінің құрылымы мен қызметі тұрғысынан тек қана жазаланушыларды ұстап тұратын орын емес, сонымен бірге Кеңес Одағының индустриализациясына, ауыл шаруашылығы реформаларына және өзге де экономикалық жобаларға жұмыс күшін мәжбүрлі түрде тартудың негізгі орталығы болды.

Карлагтың тарихы мен оның жұмыс істеген жылдарындағы саяси қуғын-сүргіндер Қазақстанның тарихында ерекше орын алады. Бұл лагерь тек физикалық қана емес, сонымен қатар психологиялық тұрғыдан да тұтқындарды мұқатып, қоғамды қорқыту мақсатында құрылған. Құрылымында мыңдаған адамның өмірі қиылып, қазақ халқының көп бөлігі репрессияға ұшырады, көптеген этникалық топтар тұтқындалып, күштеп жер аударылды. Бұған қоса,

Карлагтағы балалар лагері мен әскери тұтқындар лагері де бұл жүйенің ауыр зардаптарын көрсетті.

Мақалада Карлагтың құрылуы, оның жұмыс істеу қағидалары, әлеуметтік және саяси рөлі қарастырылып, оның кеңестік репрессиялық саясаттың бөлігі ретіндегі қызметі мен ықпалы зерттеледі. Сонымен қатар, Степлаг, Спасск және Алжир сияқты лагерьлердің тарихы мен олардың Қазақстанға тигізген әсерлері де талданады.

1. ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДІС

Кеңестік заманды зерттеу тарихшылардың алдына қуғын-сүргін мен зардаптар жүйелерін ұйымдастырумен және қызмет етуімен байланысты бірқатар мәселелерді қояды. Лагер жүйесі мәселесі ғылыми қайта тұрғыда қарауда да өзекті. Бұл мәселе жастар бойында азаматтық пен патриотизмді тәрбиелеу қажеттілігінен туындап отыр. Отан тарихын әділ зерттеу Қазақстан Республикасының қоғамдық бірлігін, қалыптастырудың, оның егемендігін нығайтудың кепілдігі ретінде қызмет ететін, азаматтық бейбітшілік пен ұлттық келісімді сақтауға, өскелең ұрпақты достық пен бауырластық рухында патриоттық тәрбиелеуге, демократиялық, құқықтық қоғам құру үшін Қазақстан халықтарының шоғырлануына себептесетін болады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі бірінші кезекте оның зерттелу деңгейімен анықталады. Жалпы, зерттеліп отырған мәселе бойынша тарихнамалық мәселені қарастыра отырып, зерттеудің үш негізгі – кеңестік, шетелдік және қазіргі қазақстандық топтамаларын ерекшелеуге болады.

«Қазақстантану» белгісімен зерттеулердің үлкен бөлігі жүзеге асырылған. Тоталитарлық жүйенің әр түрлі аспектілерін зерттеуге Қазақстанда М.К. Қозыбаев [Қозыбаев, 1990: 9-27], Ж.Б. Абылхожин [Абылхожин, 1997: 358], Т. Көлбаев [Көлбаев, 1991: 274] еңбектері елеулі үлес қосты. Тікелей Қарлаг тарихына арналған жұмыстар пайда бола бастайды. Мысалы, В. Диктің «Қарлаг. Тарих және тағдырлар» мақаласында Қазақстан аумағында еңбекпен түзеу лагерлерінің пайда болу себептері талданады.

Өлкетанушы Ю. Поповтың [www...], журналистер А. Тасымбековтің [Тасымбеков, 1997: www...], Б. Ысқақовтың [1990:21-25], Г. Ермекбаевтың [Ермекбаев, 1989, www...], және Е.В. Кузнецованың [1988, www...] еңбектері тарихшылар мен қоғамтанушылардың Қарлаг мәселесіне деген - қызығушылығын оятты, жаңа зерттеулердің дамуын ынталандыра түсті. Сонымен қатар аталмыш еңбектер ғылыми емес, көркем-публицистикалық әдебиетке жатады.

Қуғын-сүргінге ұшыраған халықтың өте үлкен ағыны бағытталып отырған Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің құрылу және қызмет ету тарихы Д.А. Шаймұханов пен С.Д. Шаймұханованың «Карлаг» кітабында көрініс тапты [Шаймұханов, 1997: 175]. Онда алғаш рет бұрын жабық болған мұрағат деректерін зерттеу негізінде тұтқындарды ұстау жағдайлары, олардың саны, тұтқындардың Орталық Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібін дамытуға қатысу мәселелері көрсетілген.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж.Б. Әбілхожиннің «XX ғасырдағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихының очерктері» кітабының он екінші тарауы сталиндік дәуірдегі Қазақстанның лагерлік экономикасы мен оның елдің дамуындағы рөліне арналған [Абылхожин, 1997: 358].

Қарлаг тарихын зерттеуге қызығушылық диссертациялық деңгейдегі жұмыстардың пайда болуынан да өз көрінісін тапты. Мысалы, Ғ.Ә. Жұмасұлтанованың «Тоталитарлық жүйе жағдайындағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргіндер (1920-шы-1950-ші жылдардың басы)» еңбегінде жеке бір тарау Қарлагтың Ақмола бөлімшесіне арналған, оның мазмұны көп дәрежеде бұрынғы тұтқындардың ауызша куәліктеріне негізделген [Жумасұлтанова, 1999: 32].

Отан сатқындар әйелдерінің Ақмола лагерінің құрылу және қызмет ету тарихы (XX ғасырдың 30-40-жж.) А. Р. Кукушкинаның диссертациялық зерттеуінің пәніне айналды [Кукушкина, 2001: 28]. Жұмыс Қазақстан

Республикасы мен Ресей Федерациясының мұрағаттарын зерттеу негізінде жазылған.

XX ғасырдың 30–50-жылдарының ортасы кезеңіндегі кеңестік тоталитарлық жүйе адамдарға қылмыстық сынақ жүргізуде үлкен тәжірибе жинақтады: өлім жазасы, абақтыға қамау, мәжбүрлеп ұжымдастыру, жасанды ашаршылықты ұйымдастыру, айдау, тұтастай халықтарды жер аудару, еңбекпен түзеу лагерлерін ұйымдастыру және т.б. Соның айғақ көрінісі Карлаг болып табылды. Осы бағытта кандидаттық диссертация С.Елеуханова «Карлаг: әскери күзет жүйесі» жалпы Карлагтың әскери жүйесіне арналды. Ғалым бірнеше жылдық зерттеулерінде архив құжаттары мен Ресей ғалымдарының да еңбектерін сараптау жүргізді [Елеуханова, 2009: 30].

Соңғы жиырма жыл көлемінде Қарағанды облысы аймағында Карлаг тарихы бойынша кешенді зерттеулерді профессор Н.О. Дулатбеков бастамасымен Болашақ академиясы бірнеше томдық еңбектерді бірнеше мемлекеттік архив құжаттарын жинақтап он томдық еңбек жарыққа шықты. Соңғы жылдары Академик Е.А. Бөкетов университеті тарих факультеті бастамасымен тарихшы ғалымдар мен жас зерттеушілер жинағын баспадан конференция жинағы ретінде баспадан шығару дәстүрге айналған.

Бұл зерттеуде тарихи-салыстырмалы және деректану әдістері негізгі зерттеу әдістері ретінде қолданылды. Зерттеу барысында Карлаг жүйесінің тарихын, оның құрылымын және қызметін тереңірек түсіну мақсатында Кеңес кезеңінің ресми құжаттары мен архив материалдары талданды. Сонымен қатар, зерттеу барысында сол кезеңдегі тұтқындардың куәліктері, олардың жазған хаттары мен естеліктері, сондай-ақ кезеңге қатысты зерттеу жұмыстарының нәтижелері пайдаланылды.

Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы Карлагтың жұмыс істеу ерекшеліктері мен оның басқа лагерьлермен (Степлаг, Спасск, Алжир) ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырылып қаралды. Бұл әдіс лагерьлердің әрқайсысының қызметін, құрылымын және саяси мәнін тереңірек зерттеуге мүмкіндік берді.

Деректану әдісі арқылы дереккөздер мен құжаттар сарапталды. Кеңес Одағының архивтері мен мемлекеттік мекемелерінен алынған құжаттар, сондай-ақ сол кезеңнің куәгерлерінің әңгімелері мен естеліктері зерттеудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл әдіс дереккөздердің шынайылығы мен дәлдігін тексеруге мүмкіндік беріп, Карлаг жүйесінің нақты тарихы мен оның қоғамға әсерін толыққанды ашуға жағдай жасады.

Зерттеуде қолданылған талдау және интерпретация әдістері тұтқындардың өмір сүру жағдайларын, еңбекке тартылу механизмдерін және кеңестік репрессиялық жүйенің әлеуметтік-саяси құрылымын терең түсінуге бағытталды. Осылайша, зерттеу кеңес қоғамының репрессиялық жүйесінің ішкі жұмысын, оның әлеуметтік-экономикалық салдарын ғылыми тұрғыдан ашып көрсетуге бағытталған.

2. ТАРИХИ ШОЛУ

Қарағанды еңбекпен түзету лагері 1930 жылы ұйымдастырылған. 1930 жылдың мамыр айында КСРО ХКК «Қазақ еңбекпен түзету лагерлерін ұйымдастыру туралы» Қаулысы қабылданды. Құжатта: «саяси-шаруашылық және аграрлық-мәдени, Қазақстандағы ОГПУ-дың ерекше мақсаттағы лагерлері Қарқаралы округіндегі мәжбүр ету арқылы жұмыс істету лагерлері жанындағы үлкен аралас құрылатын кеңшарларды ескере отырып, Халық комиссарлар кеңесі қаулы етеді:

1. Жер Халық Комиссариатының қорытындысына және ОГПУ-дің ерекше мақсаттағы Қазақстандағы лагерьлер басқарамасының Қоянды жәрмеңкесі аумағы мен құрылыстарынан басқа 110.000 гектар алаңды мерзімсіз тегін пайдалануға деген өтініші қанағаттандырылсын.

2. Қазақ КСРО Жер Халық Комиссариатына аталмыш лагерьлерге бөлінетін жерді дереу бөліп, жұмыс жүргізетін техникалық қызметкерлерді іріктеу тапсырылсын. Бүкіл жұмыстар Қазақстандағы ОГПУ ерекше мақсаттағы лагерьлер басқармасы күші мен қаражаты арқылы жүзеге асырылсын» деп айтылады.

Қаулыға сәйкес 1930 жылғы 13 мамырда Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі Қарқаралы округінің Бесоба мен Қоянды жәрмеңкесі арасындағы 110.000 гектар жерді бүкіл құрылыстарымен ОГПУ ерекше мақсаттағы лагерьлерінің қарамағына беру туралы шешім қабылдайды. Алайда, бір жылдан кейін, яғни 1931 жылғы 19 желтоқсанда басқаша шешім қабылданады онда: «Қазақ еңбекпен түзеу лагерьінің» бірінші бөлімшесі – «Гигант» кеңшары осы күннен бастап қысқартылған түрде «КарлагОГПУ» деп аталатын, ГУЛАГ-қа тікелей бағынатын Қарағандының жеке еңбекпен түзеу лагерьі болып қайта құрылатыны, лагерь басқарамсы Долинка ауылында орналасатыны» айтылған.

Сонымен, Қарағанды еңбекпен түзеу лагерьі 1931 жылы 19 желтоқсанда құрылды, лагерьдің орталығы Қарағанды қаласынан 45 шақырым жердегі Долинка ауылы болды, оған 120 000 гектар егістікке жарамды жер, 41 мың гектар шабындық жер бөлініп берілді. Карлаг аумағы солтүстіктен оңтүстікке дейінгі 300 шақырым, шығыстан батысқа дейінгі 200 шақырым жерді алып жатты. Оған қоса осы аумақтан сыртқары лагерьден 350 шақырым жерде Ақмола және 650 шақырым жерде Балқаш бөлімшелері құрылды. Карлагты құрудағы басты мақсаттардың бірі – сол кезде қарқынды дами бастаған Орталық Қазақстандағы Қарағанды көмір бассейніне, Жезқазған және Балқаш мыс қорыту комбинаттарына аса ірі азық-түлік базасын жасау болды. Оған осы өнеркәсіп салаларын құрып, дамытуға жұмыс күші де қажет болатын.

Карлаг далада, Орталық Қазақстанның елсіз мекендерінде құрылды деген сөз дұрыс емес. Лагерьге бөлініп берілген ұланғайыр аймақта қазақтардың, орыстардың, немістер мен украиндардың елде мекендері болатын. Тарихтан белгілі, қазақтар бұл жерді ғасырлар бойы мекендеген, ал немістер, орыстар мен украиндар бұл жерге 1906-1910 жылдары қоныс аударған. Ақмола губерниясының 1909 жылғы 10 желтоқсандағы қаулысы бойынша Долинка ауылы дербес поселке атағына ие болған. 1911 жылы мұнда 2630 адам тұрған, олардың ішінде немістер, орыстар және украиндар болған.

Карлаг аумағында 80 мың тұрғыны бар 4 мың қазақ киіз үйі, 1200 неміс, орыс, украин үйлері болды. 1930-1931 жылдары халықты зорлап көшіру басталды. Бұл операциялар үшін НКВД-нің әскері пайдаланылды. Немістер мен

орыстар, украиндар негізінен Қарағанды облысының Тельман, Осакаров және Нұра аудандарына қоныс аударды. Қазақтардың тағдыры ерекше қайғылы болды: лагерьлерге берліген жердің солтүстік бөлігіндегі халықтың көпшілігі Қарағандыға, оған таяу жерлерге көшті. Бұның бәрі байлар мен кулактарды тәркілеп, олардың мыңдаған малын талан-таражға салумен тұтас келді. Тәркіленген малдың біразы «Гигант» кеңшарында арнайы ұйымдастырылған «Востокмясо» деген ұйымға берілді. Жергілікті халық көшірілгеннен кейін бос қалған жерлерді тұтқындардың сан мыңдаған топтары мекендеді. Олар лагерьдің бүкіл аумағына орналастырылды: теміржол салды, өздеріне барактар, мал қоралар, күзеттегі жауынгерлерге казармалар, бастықтарға тұрғын үйлер салды. Құрылысқа көбінесе ескі үйлердің материалдары пайдаланылды, «бейіттердің саман кірпіштерін пайдалануға тыйым салынды», алайда ол тыйым кейде сақталған жоқ. Бейіттердің бұзылу фактісі Қарағанды облысының Жаңарқа ауданында кездесті. Бұл туралы аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Ж. Сүлейменов Қарағанды обкомының бірінші хатшысы Галайдинге арнаулы хат жолдады.

Хатта былай делінген: «Аудан аумағында Карлаг бөлімшелерін салу кезінде Ортау, Алабас, Жайдақсу шатқалдарында Карлаг қызметкерлері қазақтың атақты адамдарының бейітін бұзды. Атақты Жидебай Сыздықтың және басқа да кісілердің бейіттері бұзылды, мал қораға айналдырылды». Карлаг басқармасы тек қана ОГПУ (НКВД) ГУЛАГ-қа, Москваға бағынды. Республикалық және облыстық партия, кеңес органдары лагерь қызметіне ешқандай ықпал ете алмады. Бұл өзі тізгіні Москвадағылардың қолында болған отарлық үлгідегі құрылым еді. Мәні бойынша ол мемлекеттің ішіндегі мемлекет болды. Оның өзіндік шынайы өкіметі, қару-жарағы, көлік-құралдары, поштасы мен телеграфы болды. Көптеген бөлімшелері – «нүктелері» бірыңғай шаруашылық тетікпен байланыстырылды, олардың өзіндік мемлекеттік жоспары болды.

Карлагтың құрылымы да мейлінше күрделі еді. Оның көптеген бөлімшелері болды: әкімшілік-шаруашылық (ӘШБ), есепке алу, бөлу бөлімі (ЕББ), бақылау-жоспарлау бөлімі (БЖБ), мәдени-тәрбие бөлімі (МТБ), кадрлар,

жабдықтау, сауда, жедел-чекістік, қаржы, көлік және саяси бөлімдер. Осы соңғы бөлім ГУЛАГ басқармасына ай сайын 17 түрлі есеп жіберіп отырды. Жоғары тиімділік (арзан жұмыс күші, оған қоса қорлар құнының, амортизациялық шығынның төмендігі) өндірісті кеңейтуге жағдай жасады. Карлаг шаруашылығының негізгі бөлігі Қарағанды мен Ақмола облыстарының аумағында жатты. Егер 1931 жылы Карлаг аумағы 53 000 гектар болса, 1941 жылы 1 780 650 гектар болды. Егер 1931 жылы Карлагта 14 бөлімше, 64 учаске болса, 1941 жылы 22 бөлімше, 159 учаске, ал, 1953 жылы 26 бөлімше, 192 лагерь нүктелері болды. әрбір бөлімше өз кезегінде бірқатар шаруашылық бөлімшелеріне бөлініп, учаске, нүкте, ферма деп аталынды. Лагерьде 106 мал шаруашылығы фермасы, 7 бақша учаскесі мен 10 егістік учаскесі болды. Бөлімшелер мен учаскелердің лагерь орталығынан қашықтығы 5 шақырымнан 650 шақырымға жететін. Карлаг аумағы 1950 жылы 2 087 646 гектар, яғни 20 876 шаршы шақырым болды, соның ішінде егістік – 111 886 га, шабындық – 337 670га, жайылым – 1 378 999 га.

Лагерьдегі ауыл шаруашылығының үлес салмағы 58,5 пайызды, өнекәсіптікі -41,5 пайыз болды. Ауыл шаруашылығының екі бейіні болды: өсімдік шаруашылығының үлес салмағы -51,8%, мал шаруашылығы -48,2 % болды. Карлаг тұтқындарының жалпы саны кейбір жылдар бойынша келесідей: бір кездері тұтқындар саны 75 мың адамға өсті. Бұл адамдар лагерьдегі барлық қиындықтарға төзіп бақты, моральдық және басқа да ауыртпалықтарды көтеріп, адамгершілік қасиеттерін сақтай білді.

КСРО-ның 1933 жылғы 1 тамыздағы Еңбекпен түзеу кодексінде: «КСРО Конституциясымен белгіленген азаматтардың қоғамдық-пайдалы еңбегі міндеткерлігі санымен қоса бостандығынан айырылған еңбекке жарамдыларға қатысты» - деп айтылған.

1930 жылдардың басында халық шаруашылығында еріксіз түрде жұмысқа тарту орын алды. Осылай, Беломор-Балтық каналын салуға ОГПУ-ның 97 кадр қызметкерлері жұмыс істеді.

1939 жылы Карлаг бес облысқа бөлінді: Долинка, Сарепта, Шерубай-Нұра, Бұрма, Көктіңкөл. Ауданға кірмейтін 5 лагпунктен тұрды: Долинка, Карабас, Спасск, Балқаш. Ауылшаруашылық тәжірибелі станция-СХОС, сонымен қатар Ақмола облысы да кірді.

Олардың теріс жақтары жақтары да болды депайтуға болды. Мысалы, фермаларда және жыртылған жер учаскелері оларда ауылшаруашылық жұмыстары те төмен жағдайда жүргізілді. 1939 жылы 21 желтоқсан да №8736 лагпунктерде олар лагерьлер бөлімшісіне КСРО – ның Ішкі Істер Бөлімшесі ГУЛАГ-тың еңбекпен түзету лагері ретінде қайта құрылсын [2156, л.25]

Осындай негізбен Карлагтың құрамында 16 бөлімше құрылған. Олардың жұмысы негізінен ауылшаруашылығына бағытталған. Сонымен қатар Қарабас лагерлік бөлімшесінде жасақтау базасы мен айдау пункті, коммундатың кәсіптік мекеме, емдеу санитарлық бөлімше, балалармен мүгедектер қалашығы боды. Балқаш лагерлік орталығында адам саны 600-ден 3500 адамға жетті. Олар Балқаш мыс қорыту зауытын жұмысымен қамтамасыз етті.

Қарағанды бөлек лагерьлік пункті Қарағанды көмір комбинаттарының шахталарын және де Жезқазғандық аудандық басқармасы құрамында 3 лагерлік бөлімшесі мен лагпункт жұмыспен қамтамасыз етіп отырды.

Карлагтың құрылымы да мейлінше күрделі еді. Оның көптеген бөлімшелері болды: әкімшілік-шаруашылық (ӘШБ), есепке алу, бөлу бөлімі (ЕББ), бақылау-жоспарлау бөлімі (БЖБ), мәдени-тәрбие бөлімі (МТБ), кадрлар, жабдықтау, сауда, жедел-чекістік, қаржы, көлік және саяси бөлімдер. Осы соңғы бөлім ГУЛАГ басқармасына ай сайын 17 түрлі есеп жіберіп отырды. Жоғары тиімділік (арзан жұмыс күші, оған қоса қорлар құнының, амортизациялық шығынның төмендігі) өндірісті кеңейтуге жағдай жасады. Карлаг шаруашылығының негізгі бөлігі Қарағанды мен Ақмола облыстарының аумағында жатты. Егер 1931 жылы Карлаг аумағы 53 000 гектар болса, 1941 жылы 1 780 650 гектар болды. Егер 1931 жылы Карлагта 14 бөлімше, 64 учаске болса, 1941 жылы 22 бөлімше, 159 учаске, ал, 1953 жылы 26 бөлімше, 192 лагерь нүктелері болды. әрбір бөлімше өз кезегінде бірқатар шаруашылық

бөлімшелеріне бөлініп, учаске, нүкте, ферма деп аталынды. Лагерьде 106 мал шаруашылығы фермасы, 7 бақша учаскесі мен 10 егістік учаскесі болды. Бөлімшелер мен учаскелердің лагерь орталығынан қашықтығы 5 шақырымнан 650 шақырымға жететін. Карлаг аумағы 1950 жылы 2 087 646 гектар, яғни 20 876 шаршы шақырым болды, соның ішінде егістік – 111 886 га, шабындық – 337 670га, жайылым – 1 378 999 га.

Лагерьдегі ауыл шаруашылығының үлес салмағы 58,5 пайызды, өнекәсіптікі -41,5 пайыз болды. Ауыл шаруашылығының екі бейіні болды: өсімдік шаруашылығының үлес салмағы -51,8%, мал шаруашылығы -48,2 % болды. Карлаг тұтқындарының жалпы саны кейбір жылдар бойынша келесідей: бір кездері тұтқындар саны 75 мың адамға өсті. Бұл адамдар лагерьдегі барлық қиындықтарға төзіп бақты, моральдық және басқа да ауыртпалықтарды көтеріп, адамгершілік қасиеттерін сақтай білді.

ОГПУ-НВД-МТБ Спасск ерекше лагерь бөлімшесі Қарағандыдан 45 шақырым жерде орналасқан. Спасск – революцияға дейінгі Қазақстанға қоныстанған шетелдік ірі іскерлер компаниясының орталығы болған жер. 1931 жылға дейін Спасск Қарағанды ауданының орталығы болды. 1931 жылдың наурызынан Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің қарамағына берілді. Кейінірек мұнда Карлагтан бөлек «Песчаный» деген аса үрейлі, лагерь бөлініп шықты. Бұл жерден ешкім тірі қайтпайтын. Егер Қарабас Карлагтың қақпасы болса, Спасск оның бауырластар зираты болды. Сыртқаттанып қалған тұтқындарды өлу үшін Спасскіге жіберетін. Сондықтан да бүкілодақтық ерекше лагерьлердегі мүгедектер мекені деген атауға ие болды. Шәйт болған тұтқындардың төмпешікке айналған қабірлері әлі күнге дейін сақталып жатыр.

КСРО Ішкі істер министрінің орынбасары Чернышевтің 1941 жылғы 24 маусымдағы нұқауына сәйкес Спасскідегі соғыс тұтқындарына арналған арнаулы лагерь ұйымдастырылды. Лагерь екі бөлімшеге – Орталық және екінші Көкөзек бөлімшесіне бөлінді. Соңғысы негізгі лагерьден бөлініп шығарылған, соғыс тұтқындарынан мүлде ажыратылған адамдардан құралды. Бөлімшелер арасының қашықтығы - 500 метр болды. Екі лагерь бөлімшелерінің қалыпты және барынша сыйымдылығы келесідей болды: а) әскери тұтқындарға арналған

орталық бөлімшенің қалыпты сыйымдылығы 5000 адам, барынша сыйымдылығы - 6000 адам; в) «Көкөзек» бөлімшесі қалыпты сыйымдылығы - 650 адам, барынша - 1100 адам. Барлығы 19 әскери бекетте 259 әскери адам қызмет етті.

Лагерге 22 бөлімше қарады. Олар Қарағанды, Теміртау, Саран, Балқаш қалаларында болды. Сондай-ақ Қарағандыдан 360 шақырым жердегі Ақмола облысының Жолымбет кентіндегі бір бөлімше ұсталынды. Қалғандары Қарағанды қаласының ішіндегі: кірпіш зауытында, Майқұдықта, Пришахтискіде, Үлкен Михайловка станицясында болды. Соғыс тұтқындарының алғашқы эшелоны Спасскіге 1941 жылдың тамыз айында әкелінді. Бұлар 1436 адам еді. Екі жылдан кейін соғыс тұтқындарының саны екі есе өсті. Лагерь өмір сүрген он жыл ішінде мұнда 26 ұлттың өкілінен құралған 40 мыңға жуық соғыс тұтқындары ұсталынды.

Лагерьлерге әкелінген әскери тұтқындардың саны 1944 жылдың екінші жартысында күрт өсті. Егер 1944 жылдың қаңтар айында лагерьде 2529 әскери тұтқын ұсталса, онда қазан айында олардың саны 11583 адамға жетті. 1945 жылдың қазан-қараша айларында лагерьге жапон армиясының 11608 әскери тұтқыны бес эшелонмен әкелінді. Тұтқындарды жұмыс күші ретінде шахталарда, кірпіш зауыттарында, жөндеу-механика зауыттарында, құрылыс ұйымдарында пайдаланды.

«Қарағанды көмір», «Шахта құрылыс», «Тұрғынұй құрылыс», «Металлург құрылыс», «Теміржол құрылыс» тресттерінде және басқа ұйымдарда 1945 жылы 9537 адам, ал, 1946 жылы -18592 адам, 1949 жылы - 15 мың адам жұмыс істеді. Қарағанды көмір бассейнінде мысалы соғыс тұтқындарын шахта жұмысына даярлау жөнінде өте үлкен жұмыс жүргізілді. 1945 жылы 1162 адам курстық тәсілмен оқытылды, олардың ішінде: навалсоққыштар - 225 адам, тіреушілер - 452 адам, темір ұсталары-159 адам, қазба машинистері -85 адам, қазушылар - 11 адам және т.б. Бұдан басқа жеке-бригадалық тәсілмен 1753 адам оқытылды, оның ішінде: навалобойщиктер -800 адам, крепильщиктер - 200 адам, проходчиктер - 250 адам және т.б. күн сайынғы тапсырысты мүлтіксіз, артығымен орындау үшін лагерь басшылары мынандай нұсқау белгіледі: «егер әскери тұтқындар бригадасы 8 сағат ішінде

тапсырманы орындамаған болса, онда олар қосымша үш сағат жұмыс істеуге тиіс». Нысандарға арнаулы күзет тағайындалды. Олар тапсырманы 100 пайыз орындалуын талап етуге құқылы болды. Карлагтағы сияқты, әскери тұтқындары да өндірістік жоспарларды артығымен орындаған үшін сыйақы алып отырды. 1946 жылдың қыркүйек айында 201 жұмысшы (150 сомнан 1200 сомға дейін), қазан айында -219 лагерь жұмысшысы сыйақы алды. Соғыс тұтқындары жұмыс істеген шахталарда тәртіп бұзушылықтар болды, еркімен жалданып істейтін жұмысшылар он күндік әскери тұтқындар есебінен жазып жіберу орын алды. 1945 жылдың 14 тамызында «Киров көмір» трестінің №3 шахтасында №2 учаскедегі ауысымдық тапсырма жоспары көмір шығару 88 тоннаны құрады, іс жүзінде 135 тонна немесе 153,4% шығарылды. 5 адам еркімен жалданып істейтін жұмысшы, 17 әскери тұтқын, олардың ішінде 10 навалсоққыштар жұмыс істеді. Бұл күні еркімен жалданып істейтін навалсоққыштар ауысымда болмаған. Десятник рапортты жұмыс істемеген еркімен жалданып жұмыс істегендер есебіне жазған. Осы шахтаның №7 учаскеде десятник 22 әскери тұтқын, 9 еркімен жалданып жұмыс істейтіндер еңбек еткен, көмірді шығару жоспарының орындалуын еркімен жалданып жұмыс істейтіндер есебіне жазған. әскери тұтқындар арасында өлім жоғары болды. Толық емес деректер бойынша 1942-46 жылдар арасында 7 мыңнан астам адам өлген. Тек 1945 жылы 2430 адам өлген. 1945-49 жылдары жапон тұтқындары арасындағы өлім былайша: 1945 жылы -49, 1946 жылы-228, 1947 жылы – 149, 1948 жылы – 92, 1949 жылы – 38, барлығы 556 адам. Негізгі қойылған диагноздар: туберкулез және аштықтан титықтау. Лагерьде тұтқындарды сауықтыру, өлімнен құтқарып қалу шаралары ұйымдастырылмады. Барактардың санитарлық жағдайы адам төзгісіз болды. Кей жағдайда лагерь бөлімшелерінде тұтқындарының жаппай уланып қалу оқиғалары кездесті. Мұндайда оларға жедел көмек көрсетілмеді. Мысалы, 12 және 15-ші лагерь бөлімшелерінде 96 адам дизентериямен лазаретке түскенде, оларға 3-4 күн бойы ешқандай дәрігерлік көмек көрсетілмеген. Лагерьде 10 дәрігер, 8 медбике, 4 фельдшер және 11 санитарка жұмыс істеді. Олар лагерьдегі бүкіл ауруларға қызмет көрсетіп үлгере алмайтын. Себебі, арнаулы госпитальда бір мыңнан үш мыңға дейін науқас тұтқындар жататын.

Барактарда температура қалыпты болған жоқ, үнемі суық болды, қыста барактардың сыртқы есіктері жабылмайтын еді. 17 лагерь бөлімшелерінде 44 адамның үсіп кеткен оқиғалары орын алған, олардың ішінде I дәрежелі – 14, II дәрежелі – 24, III дәрежелі – 6 адам. Лазеретке түскен ауру тұтқындардың бағалы заттары (сағат, сақина, ақша жән т.б) сақтауға қабылданбай, тұтқындардың өздерінде болғандықтан ұрлық жасау орын алған. Тіпті лагерь қызметкерлерінің өздері де олардан бағалы заттарды сатып алатын оқиғалар да тікелген. Соғыс тұтқындарының лагерьден қашу оқиғалары да кездесіп тұрды. 1944 жылы 5 адам қашып, 3 адам қашуға әрекет жасаған. Ал 1946 жылы лагерьден 41 адам қашқан. Солардың ішінде немістер – 8, румындар – 14, жапондар -13, венгрлер -4, молдавандар -2. Мереке күндері лагерь күзетін күшейту және қашу жағдайларының алдын алу мақсатында соғыс тұтқындарын зона аймағынан тыс жерлерге жұмысқа алып шығуға тыйым салынды. Сонымен қатар мереке күндері учаскелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және соғыс тұтқындарының қашып кету әрекеттерінің алдын-алу үшін лагерь учаскелеріне қосымша вахтерлік посттар мен бақылаушылар қою арқылы күшейтілген күзеттер қойылған. Мереке алдында сақтауға тыйым салынған заттарды алып қою мақсатында әскери тұтқындардың жеке заттарын

Спасск әскери тұтқындар лагерьі ОГПУ-НВД-МТБ Спасск ерекше лагерь бөлімшесі Қарағандыдан 45 шақырым жерде орналасқан. Спасск – революцияға дейінгі Қазақстанға қоныстанған шетелдік ірі іскерлер компаниясының орталығы болған жер. 1931 жылға дейін Спасск Қарағанды ауданының орталығы болды. 1931 жылдың наурызынан Қарағанды еңбекпен түзеу лагерьінің қарамағына берілді. Кейінірек мұнда Карлагтан бөлек «Песчаный» деген аса үрейлі, лагерь бөлініп шықты. Бұл жерден ешкім тірі қайтпайтын. Егер Қарабас Карлагтың қақпасы болса, Спасск оның бауырластар зираты болды. Сыртқаттанып қалған тұтқындарды өлу үшін Спасскіге жіберетін. Сондықтан да бүкілодақтық ерекше лагерьлердегі мүгедектер мекені деген атауға ие болды. Шәйт болған тұтқындардың төмпешікке айналған қабірлері әлі күнге дейін сақталып жатыр.

КСРО Ішкі істер министрінің орынбасары Чернышевтің 1941 жылғы 24 маусымдағы нұқауына сәйкес Спасскідегі соғыс тұтқындарына арналған арнаулы лагерь ұйымдастырылды. Лагерь екі бөлімшеге – Орталық және екінші Көкөзек бөлімшесіне бөлінді. Соңғысы негізгі лагерьден бөлініп шығарылған, соғыс тұтқындарынан мүлде ажыратылған адамдардан құралды. Бөлімшелер арасының қашықтығы - 500 метр болды. Екі лагерь бөлімшелерінің қалыпты және барынша сыйымдылығы келесідей болды: а) әскери тұтқындарға арналған орталық бөлімшенің қалыпты сыйымдылығы 5000 адам, барынша сыйымдылығы - 6000 адам; в) «Көкөзек» бөлімшесі қалыпты сыйымдылығы - 650 адам, барынша - 1100 адам. Барлығы 19 әскери бекетте 259 әскери адам қызмет етті. Лагерьдің 100 шақырым айналысындағы елді мекендерде жергілікті іздестіру топтары болды. Жергілікті тұрғындар арасындағы белсенділерден қашқын тұтқындарды ұстауға көмектесетін бригадалар жасақталды. Осындай 46 бригадаға 214 адам топтастырылды.

Лагерьге 22 бөлімше қарады. Олар Қарағанды, Теміртау, Саран, Балқаш қалаларында болды. Сондай-ақ Қарағандыдан 360 шақырым жердегі Ақмола облысының Жолымбет кентіндегі бір бөлімше ұсталынды. Қалғандары Қарағанды қаласының ішіндегі: кірпіш зауытында, Майқұдықта, Пришахтискіде, Үлкен Михайловка станицясында болды. Соғыс тұтқындарының алғашқы эшелоны Спасскіге 1941 жылдың тамыз айында әкелінді. Бұлар 1436 адам еді. Екі жылдан кейін соғыс тұтқындарының саны екі есе өсті. Лагерь өмір сүрген он жыл ішінде мұнда 26 ұлттың өкілінен құралған 40 мыңға жуық соғыс тұтқындары ұсталынды.

Лагерьлерге әкелінген әскери тұтқындардың саны 1944 жылдың екінші жартысында күрт өсті. Егер 1944 жылдың қаңтар айында лагерьде 2529 әскери тұтқын ұсталса, онда қазан айында олардың саны 11583 адамға жетті. 1945 жылдың қазан-қараша айларында лагерьге жапон армиясының 11608 әскери тұтқыны бес эшелонмен әкелінді. Тұтқындарды жұмыс күші ретінде шахталарда, кірпіш зауыттарында, жөндеу-механика зауыттарында, құрылыс ұйымдарында пайдаланды.

«Қарағанды көмір», «Шахта құрылыс», «Тұрғынүй құрылыс», «Металлург құрылыс», «Теміржол құрылыс» тресттерінде және басқа ұйымдарда 1945 жылы 9537 адам, ал, 1946 жылы -18592 адам, 1949 жылы - 15 мың адам жұмыс істеді. Қарағанды көмір бассейнінде мысалы соғыс тұтқындарын шахта жұмысына даярлау жөнінде өте үлкен жұмыс жүргізілді. 1945 жылы 1162 адам курстық тәсілмен оқытылды, олардың ішінде: навалсоққыштар - 225 адам, тіреушілер - 452 адам, темір ұсталары-159 адам, қазба машинистері -85 адам, қазушылар - 11 адам және т.б. Бұдан басқа жеке-бригадалық тәсілмен 1753 адам оқытылды, оның ішінде: навалобойщиктер -800 адам, крепильщиктер - 200 адам, проходчиктер - 250 адам және т.б. күн сайынғы тапсырысты мүлтіксіз, артығымен орындау үшін лагерь басшылары мынандай нұсқау белгіледі: «егер әскери тұтқындар бригадасы 8 сағат ішінде тапсырманы орындамаған болса, онда олар қосымша үш сағат жұмыс істеуге тиіс». Нысандарға арнаулы күзет тағайындалды. Олар тапсырманы 100 пайыз орындалуын талап етуге құқылы болды. Карлагтағы сияқты, әскери тұтқындары да өндірістік жоспарларды артығымен орындаған үшін сыйақы алып отырды. 1946 жылдың қыркүйек айында 201 жұмысшы (150 сомнан 1200 сомға дейін), қазан айында -219 лагерь жұмысшысы сыйақы алды. Соғыс тұтқындары жұмыс істеген шахталарда тәртіп бұзушылықтар болды, еркімен жалданып істейтін жұмысшылар он күндік әскери тұтқындар есебінен жазып жіберу орын алды. 1945 жылдың 14 тамызында «Киров көмір» трестінің №3 шахтасында №2 учаскедегі ауысымдық тапсырма жоспары көмір шығару 88 тоннаны құрады, іс жүзінде 135 тонна немесе 153,4% шығарылды. 5 адам еркімен жалданып істейтін жұмысшы, 17 әскери тұтқын, олардың ішінде 10 навалсоққыштар жұмыс істеді. Бұл күні еркімен жалданып істейтін навалсоққыштар ауысымда болмаған. Десятник рапортты жұмыс істемеген еркімен жалданып жұмыс істегендер есебіне жазған. Осы шахтаның №7 учаскеде десятник 22 әскери тұтқын, 9 еркімен жалданып жұмыс істейтіндер еңбек еткен, көмірді шығару жоспарының орындалуын еркімен жалданып жұмыс істейтіндер есебіне жазған. әскери тұтқындар арасында өлім жоғары болды. Толық емес деректер бойынша 1942-46 жылдар арасында 7 мыңнан астам адам өлген. Тек 1945 жылы 2430

адам өлген. 1945-49 жылдары жапон тұтқындары арасындағы өлім былайша: 1945 жылы -49, 1946 жылы-228, 1947 жылы – 149, 1948 жылы – 92, 1949 жылы – 38, барлығы 556 адам. Негізгі қойылған диагноздар: туберкулез және аштықтан титықтау. Лагерьде тұтқындарды сауықтыру, өлімнен құтқарып қалу шаралары ұйымдастырылмады. Барактардың санитарлық жағдайы адам төзгісіз болды. Кей жағдайда лагерь бөлімшелерінде тұтқындарының жаппай уланып қалу оқиғалары кездесті. Мұндайда оларға жедел көмек көрсетілмеді. Мысалы, 12 және 15-ші лагерь бөлімшелерінде 96 адам дизентериямен лазаретке түскенде, оларға 3-4 күн бойы ешқандай дәрігерлік көмек көрсетілмеген. Лагерьде 10 дәрігер, 8 медбике, 4 фельдшер және 11 санитарка жұмыс істеді. Олар лагерьдегі бүкіл ауруларға қызмет көрсетіп үлгере алмайтын. Себебі, арнаулы госпитальда бір мыңнан үш мыңға дейін науқас тұтқындар жататын.

Барактарда температура қалыпты болған жоқ, үнемі суық болды, қыста барактардың сыртқы есіктері жабылмайтын еді. 17 лагерь бөлімшелерінде 44 адамның үсіп кеткен оқиғалары орын алған, олардың ішінде I дәрежелі – 14, II дәрежелі – 24, III дәрежелі – 6 адам. Лазаретке түскен ауру тұтқындардың бағалы заттары (сағат, сақина, ақша жән т.б) сақтауға қабылданбай, тұтқындардың өздерінде болғандықтан ұрлық жасау орын алған. Тіпті лагерь қызметкерлерінің өздері де олардан бағалы заттарды сатып алатын оқиғалар да тікелген. Мереке алдында сақтауға тыйым салынған заттарды алып қою мақсатында әскери тұтқындардың жеке заттарын және тұратын бөлмелеріне тінту жүргізген. Спасск лагері Карлаг жүйесіндегі ерекше режимдегі лагерь деп есептегендіктен каторжниктерді, ерекше қауіпті қылмыскерлерді үнемі Карлагқа аттандырып отырды. Спасск лагері 1956 жылға дейін карлагтың құрамнда қалды.

2.1. Карлаг-Степлаг

Жезқазған қаласы мен кен металлургия комбинатының құрылысы 1936 жылы басталды. 1940 жылы Кеңгір өзенінің жағасында бұрынғы пионер лагерінің орнына КСРО Ішкі істер министрлігінің аса ірі Жезқазған лагері құрылды. Үлкен Жезқазғанның жұмыс істеп тұрған және салынып жатқан нысандарының бәрі НКВД-ның қарауына беріліп, «Жезқазған еңбекпен түзеу

лагері және НКВД комбинаты» деп, ал Жезқазған қаласының құрылыс алаңы «НКВД-нің Кеңгір құрылыс ауданы» деп аталынды.

Өнеркәсіп пен құрылыс нысандарында 7 мыңнан астам тұтқындар жұмыс істеді. Ең әуелі Кеңгір су қоймасының бөгені мен жылу электр орталығы салынды. Тұтқындардың күшімен ұзындығы 400 шақырымнан астам Жарық станциясынан Кеңгірге дейін теміржол тармағы тартылды. Құрылыс нысандарының ұлғаюына байланысты тұтқындардың саны да өсе түсті. Рудниктерде 3117, Жезқазған марганец кенішіне тартылған теміржол құрылысында 2731, Жезқазған кенішінде 2100, басқа да өнеркәсіп нысандарында 1553, азаматтық құрылыста 1901, Байқоңыр көмірін өндіруде 300, ауыл шаруашылығы жұмыстарында 338 тұтқын жұмыс істеді. 1941 жыл ішінде комбинат пен лагерь 52 млн. сом капитал салымын игерді және құрамында 1500 тонна мысы бар 53 мың тонна мыс кенін қазып шығарды. 1941 жылдың 1 қаңтарында комбинатта барлығы 1784 ерікті жұмысшылар, соның ішінде 780 жұмысшы жұмыс істеді. Бұдан басқа мың адамдай күзет және лагерь әкімшілігінің қызметкерлері болды. Осы жылы тұтқындардың жаңа легі келіп қосылды. Кеніштердегі жұмысшылардың саны едәуір ұлғайды. 1942 жылы 605 мың тонна мыс кені қазып шығарылды (19800 тонна мыс). Шығарылған кендер Балқашқа, Қарсақпай мыс зауытына, Орал зауыттарына жіберілді. Соғыстың алғашқы жылдары алдында істен шыққан төрт шахта іске қосылды. Бес шахта қосалқы болды, ең бірінші ірі № 31 шахта іске қосылды.

1942 жылы Үлкен Жезді далалық өзеннің құмды жағалауында шамамен екі ондық уақытша барактар пайда болды. Бұл жерде тұтқын құрылысшылар мен болашақ Жезқазған марганец кенішінің пайдаланушылары орналастырылды. КСРО ХКК шешімінен және кеніштің құрылысы басталғаннан кейін 38 күн өткен соң 1942 жылдың 12 маусымында марганец кенінің алғашқы тонналары шығарылып, тұтынушы зауыттарға жіберілді.

Соғыс жылдарында Жезқазған кеніші Магнитогорск және Кузнецк металлургия комбинаттарының марганецке деген қажетін елеулі түрде қанағаттандырып отырды. Тұтқындардың бұндай еңбектегі ерлік нәтижелері лагерьге еңбексүйгіш, жоғары білікті мамандар мен инженер-техник

қызметкерлердің әкелінуімен түсіндіріледі. Ұлы Отан соғысы жылдары Жезқазған КСРО-ның қорғаныс өнекәсібіне мыстың жартысынан астамын және марганецтің 70 пайызын берді.

1941-1942 жылдары Жезқазған лагерінде контрреволюциялық қылмысы үшін 1830, қарақшылық пен кісі өлтіргені үшін 548, шекараны жасырын түрде бұзғаны үшін 108, әскерден қашқаны және соғыс қылымыс үшін 477, басқа да қылмыстары үшін 9050 адам отырды. Осы соңғы, «басқа да қылмыстары үшін» отырғандардың арасында ешқандай жазығы жоқ жұмысшылар, колхозшылар, инженерлер және басқа да мамандық адамдары, НКВД-нің нұсқауы бойынша құлдық жұмысқа жіберілген адамдар көп еді. Олар айыпты болғандықтан емес, құрылыста, шахталар мен кеніштерде қажет болғандықтан лагерьлерде отырды. 1945 жылдың наурыз айында Карлагтың Кеңгір бөлімшесі негізінде соғыс тұтқындарына арналған №50 лагері құрылды. Жылдың аяғына дейін ол №39 лагерьге айналдырылды. Тұтқынға түскен неміс жауынгерлерінің алғашқы 8 мың адамдық эшелоны Кеңгірге 1945 жылғы 23 сәуірде келіп түсті.

1946 жылға дейін ерекше қауіпті қылмыскерлер, «халық жаулары», «отанын сатқандар», «контрреволюционерлер» үшін құрылған Жезқазған лагері Карлагтың қарамағында болды. Егер Карлаг патшалы Ресейдің еңбекпен түзеу колониясы принципі бойынша құрылған болса, Степлаг Герман концлагерьлерінің принципі бойынша құрылды. Егер Карлаг тұтқындары негізінен ауылшарушылығымен айналысса, Степлаг тұтқындары тек қана өндірістік кәсіпорындарда жұмыс істеді. Лагерьдің бұрынғы тұтқыны Р. Ахметов былай деп еске алады: «Біздер фашистік концлагерьдегідей тұрдық. Мұнда әрбір тұтқынға арнаулы шифр-номер берілетін. Бізді ешқашан аты-жөнімізбен атамайтын, шифр-номерімізбен шақыратын. Әр бригадада 15-20 адамнан болды. Тұтқындар мыс кенін шығаруда жұмыс жасады. Бұрғылау құрғақ күйде жүргізілгендіктен, бос қазбаның шаңы туберкулез және силикоз ауруларына алып келетін. Тұтқындардың жағдайы өте ауыр болды. Барлық жағдайлар тұтқындардың ашу- ызасын тудырды. Тұтқындар дұрыс тамақтанбады, дұрыс ем қабылдаған жоқ, үнемі қорлады. Бұлардың барлығы наразылыққа алып келді. 1954 жылы 16 мамырда Степлагта атақты көтеріліс бұрқ

ете түсті.ол бүкіл ГУЛАГ жүйесін дүр сілкіндірді. Стпелаг тұтқындарының көтерілісі 40 күнге созылды. Олар үкіметке ұйымдасқан түрде қарсылық көрсетті. Көтерілістің басында Кеңес Армиясының неміс тұтқыныда болған әскери интеллигенциясының өкілдері тұрды. Бұлар ақылды, сауатты, батыл шешім қабылдайтын адамдар еді.

Жезқазғандағы көтеріліске КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік министрі Серов, ішкі істер министрі Круглов, Бас прокурор Руденко, ГУЛАГ бастығы Долгих және басқалар келді.

Көтеріліс соғыс техникасының және тұрақты армия бөлімінің күшімен асқан қатыгездікпен басылды. Көтеріліс басшылары тұтқындалды. өлгендер мен жарақаттанғандар көп болған, тірі алған куәгерлердің айтуынша 600 адам өліп, жарақаттанған. Кеңгір өндірістік-жоспарлау бөлімінің материалдары бойынша 700-ден астам өліп, жарақаттанған». Кеңгір бөлімшесіндегі тұтқындардың қарсылығы бұрын өмір сүрген және өмір сүретін лагерьлер тарихында аса маңызды орны бар оқиға. Кеңгір көтерілістен кейін бүкіл ГУЛАГ жүйесіндегі каторгалық ерекше лагерьлер жойылды.

2.2. Алжир

КарЛаг, яғни Қарағандының еңбекпен түзу лагері КСРО халық комиссарлары кеңесінің 1930 жылғы мамырдағы қаулысы бойынша құрылған. Патшалық Ресейді «халықтар түрмесі» деген большевиктер билікті тартып алған соң КСРО алып империясын миллиондардың тозағына айналдырды. Д. Шаймұханов пен С. Шаймұханованың «КарЛаг» атты еңбегінде 1930 жылдан 1953 жылға дейін котрреволюциялық қызметі үшін айыпталғандардың қатары 3 млн 778 мың 254 адам деп көрсетіледі. Солардың бәрі қара жұмысқа жегілді, азаптан көз жұмды, 788 мыңы атылды. Карлаг-та Отанын сатқандардың әйелдері 12 мыңнан асып түсті. Қазір Астанадан отыз шақырымдай жерде Ильинка деген ауылда орналасқан АЛЖИР (Акмолинский лагерь жән изменников Родины – Отан сатқындары әйелдерінің Ақмола лагері) осы КарЛаг-тың бөлімшесі еді. Ол 1938 жылы 6 қаңтарда «Р-17» еңбекпен түзеу лагерінің орнына құрылды. «Алжир» Сталиннің соқыр саясатымен халық жауы

деп жала жабылып, жер айдалып, жер жасталған ұлтын сүйген біртуар боздақтардың жесірлері қамалған түрме. Мұнда әр жыл сайын 20 мыңнан астам отырған. Тарихқа үңілсек, «алжир» лагерінде 1938 жылдың 6 қаңтарында 1 жастан 3 жасқа дейінгі балаларымен әйелдер әкелінген екен. Бала 3 жасқа толған күні анасынан адыратып алып, балалар үйіне өткізіп жіберіп отырған. «Алжирге» Мәскеуден, Ленинградтан, Украинадан, Беларусьиядан, Грузиядан, Армениядан, Орталық Азиядан да тұтқындар әкелінген. Олардың арасында әйгілі әнші Лидия Русланова, белгілі жазушы Галина Серебрякова, сондай-ақ, Бухарин, Тухачевский, Гамарник, Блюхер, Енукидзе секілді Ленин мен Сталиннің оң қолы болған партия және әскери қайраткерлердің әйелдері жеткізілген еді. 1937-1938 жылдары ғана 60 мыңнан астам қазақ зиялылары ұсталып, талайы атылды. Олардың әйел-балалары да АЛЖИР-ге айдады. Солардың ішінде Сәкен Сейфулиннің, Бейімбет Майлиннің, Тұрар Рысқұловтың, Жұмат Шаниннің әйелдері бар еді. Кейін бұлардың қатарына Т. Жүргеновтың, С. Меңдешовтың, Ж. Тәтімовтың, Ж. Сәдуақасовтың, С. Есқараевтың, А. Аспандияровтың, Н.Нұрмақовтың, С. Сармолдаевтың әйелдері қосылды. «Алжир» түрмесінде небір сауатты, білімді аналар ауыр жұмыстарға жегіліп, азапты өмір кешкен. Әйелдердің басым көпшілігі азап түрмесінде ажал күшқан. Қазақ зиялыларының әйелдері осы жазықсыз жазаланған сорлы аналармен бірге ауыр еңбекпен тұралап жүріп, не үшін соталғандарын түсінбей қажитын. Күләндам Қожанова, Мәриям Тоғжанова, Әйіш Құлымбетова, Бибіжамал Сырғабекова, Мағрипа Қазыбекова, Айша Қабылова, Хадиша Мусина, Күнжамал Майлина, Әзиза Рысқұлова, Сұлухан Бағзыбаева, Шәкітай Тәтімова, Мәриям Есенгелдина, Зағфи Тінәлина, Сақыпжамал Назарова, Уәзипа Күленова, Сағадат Таштитова, Дәмеш Жүргенова, Майнұр Сармолдаева, Гүлбаһрам Сейфуллина елі мен жеріне адал қызме еткен күйеулері әне-міне ақталады, бәрі артта қалады деген үмітпен сарғайды. Өздерінің де, ерлерінің де жазықсызекенін Сталинге жеткізудің жолын іздеумен болды. Бір топ әйел ши тоқығанда көсем Сталиннің суретін өріп шығарып, Мәскеуге хатпен бірге жібереді. Олар мына қапасақ Сталиннің емес, төңірегіндегілердің кесірінен қамалғандықтарына, көсем білсе, бәрін құтқаратындығына қылаусыз сенетін.

Алайда жолданған хатқа жауап келген жоқ... 2007 жылы қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың арнайы тапсырысы бойынша Астананың жанындағы Ильинка ауылында тұрғызылған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарының мұражайы» мемориалдық кешен өткен ғасыр шежіресінен мол мағлұматтар береді.

2.3. Қарағанды еңбекпен түзе тулагеріндегі балалар

Қарағанды еңбекпен түзету лагерінде «халық жауларының» балалары жаза мерзімін өтеді. Олардың көбісі қатал қамауда ұстау жағдайларынан аман қалған жоқ. Жалаңаш және жалаң аяқ балалар жіңішке қамыстан жасалған төсеніштерде ұйықтаған. Жүкті әйелдер үшін жазаны кейінге қалдыру мүмкіндігі болмаған. 1938 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қарлағқа келген 2103 әйелдің арасында 655 жүкті және емізетін аналар болды. 1941 жылы 108 жүкті әйел келді. Нәресте топтарында балаларды қолға алуға тыйым салынды. Дымқыл жөргектерді ғана ауыстыру рұқсат етілген болатын. 1939 жылы лагерде 451 жасөспірім болды, бір жыл ішінде 114 бала қайтыс болды. 1940-1941 жылдары Карлагта 1048 бала дүниеге келді, ал 1950-1952 жылдары - 1713 бала. 5 нәресте үйінде 576 бала жайғастырылды. Қарлаг аумағында балалар комбинаты, Осакаров балалар үйі, Долинский балалар үйі, Санитарлық және медициналық бөлімнің сәбилер үйі, 18 балабақша болған. Төрт жасқа жеткенде балаларды Осакаров балалар үйіне жіберген. Балалармен айырылысу әйелдерді үмітсіздіктерге мәжбүрлеген, ал кейбірі ақылынан алжасқан болатын.

Дәрігерлер жүкті әйелдерді тексеріп, перзентхана бөлімшелеріне жіберетін. Емізу кезеңінде қамауда отырған аналар жақын жерде орналасқан көкөніс бақшаларында, ал қыста олар тұрып жатқан жердегі тігін шеберханада жұмыс істеді. Әйелдер нәрестені емізуге құқықтары болу үшін 10 немесе одан көп сағат жұмыс істеуге мәжбүр болған. Көбінесе қалжыраған және әлсіреген әйелдер емшек сүтін жоғалту салдарынан нәрестелер қайтыс болған. Мұрағаттық деректерге сәйкес, Карлагтың нәрестелер мен балалар үйлерінде балалар өлімі өте жоғары болған. Мәселен, 1941-1944 жылдары 924 бала қайтыс болды, ал 1950-1952 жылдары - 1130. 1950 жылғы 22 тамызда КСРО Үкіметінің «Жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдерді жазасын өтеуден босату

туралы» қаулысы шығарылды. Бұл қаулыдан кейін 785 жүкті әйел, лагерьден тыс жерде тұратын кішкентай балалары бар 706 әйел босатылды. Барлығы Қарлағтан 2886 әйел босатылды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Карлаг жүйесі Кеңес Одағының тоталитарлық саясатының ең ауыр және қайғылы көріністерінің бірі болып табылады. Оның құрылуы мен жұмыс істеуі тек Қазақстанға ғана емес, бүкіл Кеңес Одағының ішкі саяси өміріне терең із қалдырды. Карлагтың ішінде болған адамдардың тағдырлары, олардың еңбекке мәжбүрлеу, физикалық және психологиялық қысымға ұшырауы, сондай-ақ Кеңес үкіметінің саяси мақсаттарына қызмет етуі оның тарихының ең ауыр беттерін ашады.

Зерттеу нәтижесінде, Карлагтың тек еңбекпен түзету лагері ғана емес, сонымен бірге кеңестік қоғамның ішкі саяси құрылымының маңызды элементі болғандығы анықталды. Бұл лагерь жүйесі Совет үкіметінің қоғамдық жүйені қатаң бақылау, репрессиялау және өзіне қарсы келетін азаматтарды қорқыту арқылы тоталитарлық режимін нығайту мақсатын көздеді. Карлагтың ішіндегі арнайы лагерьлер – Степлаг, Спасск, Алжир және балалар лагері, олардың жұмыс істеу принциптері мен ұйымдастыру ерекшеліктері арқылы осы репрессиялық жүйенің ауыр зардаптары мен қоғамдық құрылымға тигізген ықпалы терең түсінікті болды.

Карлагта болған тұтқындардың көптеген ұрпақтары әлі күнге дейін өздерінің ата-бабаларының ауыр тағдырларын, сол лагерьлерде бастан кешкен азаптарын ұмыта алмайды. Осы лагерьлердің тарихы, әсіресе этникалық топтарға, соның ішінде қазақ халқына, ауыр әсер етті. Бұл жұмыс, Кеңес Одағының тоталитарлық саясатының кесірінен қалыптасқан тарихи жараларды зерттеу және олардың қазіргі қоғамға әсерін бағалау тұрғысынан маңызды болып табылады.

Қорыта айтқанда, Карлаг пен оның құрамындағы лагерьлердің тарихы тек өткеннің қайғылы оқиғасы ғана емес, бүгінгі күннің қоғамдық және саяси санасында орын алған маңызды мәселе. Бұл зерттеу Қазақстан тарихындағы

репрессиялардың салдары мен олардың халыққа тигізген әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ҚОСЫМША:

Сурет 1: Ұлытау облысы Жаңаарқа ауданы Ақтайлақ лагері түрменің орны

Сурет 2: Ұлытау облысы Жаңаарқа ауданы Ақтайлақ лагері түрменің орны

Сурет 3: Ақтайлақ лагері басқармасы орны

Сурет 4: Долинка ауылы Техниктер үйі

Сурет 5: Долинка ауылы. Офицерлер үйі

EXTENDED SUMMARY

The article delves into the history of the KarLag (Karaganda Labor Camp), one of the largest and most notorious forced labor camps in the Soviet Union. The study examines the establishment, structure, and functioning of KarLag, as well as its significant role in the Soviet repressive system. Special attention is given to the sub-camps of KarLag, such as Steplag, Spassk, and Alzhir, as well as the children’s labor camp in Karaganda. The article explores how these camps were integral to the implementation of Soviet policies of political repression, forced labor, and the broader totalitarian control mechanisms in the USSR.

The Karaganda labor camp system, known as KarLag, was one of the largest in the Soviet Union, operating from 1930 to 1959. Its creation was part of a broader policy of repression during the Stalinist era, which targeted political dissidents, ethnic minorities, religious groups, and other so-called enemies of the state. KarLag, located in Kazakhstan, became a key component of the forced labor system that supported Soviet industrialization and agriculture. The system was established to exploit

prisoners as a cheap labor force for the country's economic development, particularly in the mining, construction, and agricultural sectors.

The article traces the evolution of KarLag's organizational structure, which housed not only political prisoners but also military captives, intellectuals, peasants, and ordinary criminals. The camp was divided into several specialized sub-camps, including Steplag, which primarily detained military prisoners, and Spassk, where prisoners of war were used for forced labor. Additionally, Alzhir (the Akmolinsk Camp for Wives of Traitors of the Motherland) is examined for its role in the Soviet regime's ethnic purges and its focus on the wives and children of alleged political "enemies."

Steplag and Spassk are highlighted as key examples of the Soviet state's use of forced labor to drive its industrial projects. These camps were crucial to the labor force that worked on large-scale Soviet initiatives, such as the construction of railroads, mining operations, and industrial plants. The prisoners were subjected to grueling conditions, with high mortality rates due to harsh living conditions, forced labor, and the brutal treatment by the camp authorities.

One of the most tragic aspects of the KarLag system was the inclusion of Alzhir, a camp specifically for the wives and children of Soviet officials deemed "enemies of the people." Alzhir was a central site for the persecution of ethnic minorities and political dissidents during Stalin's purges. The camp's role in the ethnic repression of Kazakh people and other Soviet minorities is discussed in detail. It highlights how Alzhir became a tool for the Soviet regime to maintain control over marginalized populations by subjecting them to forced labor and psychological terror.

Another disturbing aspect of KarLag's history is the children's labor camp in Karaganda. Children, some as young as 7 or 8 years old, were imprisoned and subjected to forced labor alongside adults. These children, often separated from their families, endured physical abuse, neglect, and harsh working conditions. The study examines how this system of forced child labor within KarLag reflects the broader Soviet strategy of exploiting all available human resources for economic and political purposes, regardless of age or vulnerability.

The article concludes by assessing the broader social and political consequences of the KarLag system. The forced labor system not only contributed to the Soviet state's economic projects but also served as a powerful tool of political repression and control. The system's widespread use of forced labor and the brutal treatment of prisoners created an atmosphere of fear, distrust, and trauma that reverberated throughout Soviet society. The camps were a visible reminder of the Soviet regime's totalitarian nature, which sought to suppress any dissent, real or perceived, by any means necessary.

The article argues that KarLag and other forced labor camps were not just instruments of punishment but integral elements of a wider system of political control. The consequences of this system had a lasting impact on Soviet society, especially on the families and communities affected by the deportations and imprisonments. The legacy of these camps continues to shape the historical consciousness of post-Soviet countries, particularly Kazakhstan, which inherited the physical remnants of the KarLag complex.

The study emphasizes the importance of understanding the history of KarLag and its associated camps as part of the broader narrative of Soviet repression. The lasting trauma of these camps on individuals and communities cannot be overstated. By examining the history of KarLag, the article contributes to the ongoing efforts to come to terms with the legacy of political repression in the Soviet Union and its lasting effects on the countries and peoples affected. Through a comprehensive analysis of the camps' structures, functions, and impacts, this study offers new insights into the mechanics of totalitarianism, forced labor, and the repression of dissent in the Soviet Union.

In conclusion, KarLag was not only a site of immense human suffering but also a vital component of the Soviet Union's efforts to maintain control over its population through fear and exploitation. The legacy of these camps remains an important chapter in the history of political repression and forced labor, highlighting the enduring consequences of totalitarian regimes.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Абылхожин Ж.Б., (1997), Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века, Алматы, 358 с.
- Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б., (1989), Казахстанская трагедия, Вопросы истории, № 7, сс. 53-71
- Елеуханова С.В., (2009), История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930–1956 гг), Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Караганда, 30 с.
- Ермекбаев Т., (1989), Қарлаг сұлбасы, Лениншіл жас, 2 тамыз.
- Жумасултанова Г.А., (1999), Политические репрессии в условиях тоталитарного режима (20-е – начало 50-х годов): Автореф. дисс....канд.ист.наук, Караганда, - 32 с.
- Козыбаев М.К., (1990), Новое мышление и некоторые проблемы истории хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстана: опыт и проблемы.- Алма-Ата: Арлан, -С. 9-27
- Кузнецова Е.В., (1988), *Страх*, Индустриальная Караганда, 20-22 декабря (2003), Прошлое, которое нельзя забыть, Взгляд, Караганда, 29 октября.
- Кукушкина А.Р., (2001), История создания и функционирования Акмолинского лагеря жен «изменников Родины» (30-40-е гг. XX века), Караганда, 28 с.
- Кульбаев Т., (1991), Депортация: необъявленная война народу, Алма-Ата, 274 с.
- Попов Ю., (1990), «Враги народа» из нурынских степей, Индустриальная Караганда, 7 июня
- Тасымбеков А., (1997), “Мың өліп, мың тірілген”, *Қазақ әдебиеті*, 1997 ж. 27 мамыр
- Шаймуханов С.Д., (2000), Политические репрессии в Казахстане (30-40-е – начало 50-х гг.), Караганда, 180 с.
- Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д., (1997), *Қарлаг*, Караганда, 175 с.

Ыскаков Б., (1990), Жезқазған жеріндегі тамуқ немесе «Степлаг» пунктері,
Парасат, № 2, б. 21-25.

AZERBAIJAN'IN ALTERNATİF TURİZM POLİTİKASI

İsmail BİLGİÇLİ*

Lale HÜSEYNZADE**

ÖZET

Bu çalışmada Azerbaycan'ın alternatif turizm politikası açıklanmaya çalışılmıştır. Mevcut çalışma nitel araştırma yöntemine dayanarak, ikincil veri kaynakları esasında teorik olarak incelenmiştir.

Dokümanlar, uzun yıllardır nitel araştırmalarda önemli bir unsur olmuştur. Doküman çeşitleri olarak kitaplar, mektuplar, dergiler, günlükler, haritalar, çizelgeler, istatistikler, anayasa ve yönetmelikler, yasal metinler, gazeteler, fotoğraflar, anılar, röportajlar vb. sayılabilir.

Sezon dışı dönemde turizmin tanıtımına yönelik önerilerin uygulanması Azerbaycan devletinin de belirlemiş olduğu temel hedeflerden biridir. Bu anlamda alternatif turizm politikalarının gelişimi daha da önemli hale gelmiştir. Geleneksel turizmin yerine farklı turizm türlerini içeren alternatif turizm anlayışı turizmin de kendi içinde çeşitlendirilmesi, ekonomide petrole bağımlılığı azaltma, bölgelerinin sosyo-ekonomik olarak gelişimi gibi temel konuları içermektedir. Azerbaycan'da alternatif turizm türlerinin gelişme potansiyelinin belirlenebilmesi için bölgelerdeki turizm kaynaklarının tespiti ve değerlendirilmesi konusunda derinlemesine araştırma yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu durum alternatif turizmin bölgesel özelliklerinin ve kalkınma sorunlarının kapsamlı bir şekilde incelenmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler : Azerbaycan, Turizm, Alternatif-Turizm

ALTERNATIVE TOURISM POLICY OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

In this study, Azerbaijan's alternative tourism policy has been tried to be explained. The current study has been theoretically examined based on the qualitative research method and secondary data sources.

Documents have been an important element in qualitative research for many years. There are some document types; books, letters, magazines, diaries, maps, charts, statistics, constitution and regulations, legal texts, newspapers, photographs, memories, etc.

The implementation of the proposals for the promotion of tourism in the off-season is one of the main goals determined by the Azerbaijani state. In this sense, the development of alternative tourism policies has

* Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Sakarya/Türkiye, bilgicli@subu.edu.tr.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Sakarya/Türkiye, 22501605014@subu.edu.tr.

become even more important. The alternative tourism approach, which includes different types of tourism instead of traditional tourism, includes basic issues such as diversification of tourism within itself, reducing dependence on oil in the economy, and socio-economic development of the regions. In order to determine the development prospects of alternative tourism types in Azerbaijan, there is a need to conduct in-depth research on the identification and assessment of tourism resources by region. This highlights the importance of a comprehensive study of the regional characteristics and development problems of alternative tourism.

Keywords: Azerbaijan, Tourism, Alternative-Tourism

GİRİŞ

Dokümanlar bir araştırmacının müdahalesi olmadan kaydedilmiş metinleri içermektedir. Döküman analizinin yöntem olarak belirlenmesi ile konuya bilimsel olarak yaklaşılmış mevcut ikincil kaynaklar üzerinde detaylı olarak incelemeler yapılarak, Devlet Turizm Ajansı, İstatistik komitesi verileri ile konuya açıklık getirilmiştir.

Turizm sektörü geçmişten günümüze hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin büyük ilgi gösterdiği bir sektör olmuştur. Bunun en önemli nedeni dünyada en hızlı büyüyen sektörlerden biri olmasıdır.

Çalışmanın temel amacı, Azerbaycan'da alternatif turizm türlerinin gelişme potansiyelini incelemek, bu alandaki mevcut durumu değerlendirmek ve bölgesel özellikler ve olanaklar çerçevesinde geliştirilmesine yönelik somut teklif ve tavsiyeler hazırlamaktır. Bu hedefe ulaşmak için başlıca şu görevler belirlenmiştir:

- Alternatif turizmin özünün, gelişim faktörlerinin ve sosyo-ekonomik öneminin teorik ve metodolojik temellerinin belirlenmesi;
- Azerbaycan'da alternatif turizmin gelişme potansiyelini analiz etmek ve alternatif turizmin bölgesel kalkınmaya etkisini değerlendirmek;
- Sürdürülebilir turizmin temel yönlerinden biri olan alternatif turizmi incelemek ve etkin bir şekilde örgütlenmesine yönelik yöntemleri belirlemek;
- Alternatif turizm türlerinin yaratılmasında devlet politikasının iyileştirilmesine yönelik öneriler hazırlamak;
- bölgelerde alternatif turizm türlerinin gelişimini teşvik etmek için teklifler ve tavsiyeler hazırlamak.

Son yıllarda Azerbaycan'ı ziyaret eden turist profili ağırlıklı olarak iş ve tatil amaçlı turistlerden oluşmaktadır. Azerbaycan'da gezilecek ve görülecek çok sayıda yer olmasına rağmen konaklama ve ulaşım imkanları yeterli değildir. Konaklama tesisleri çoğunlukla Bakü ve Hazar kıyı bölgesinde yoğunlaşmıştır. Bu anlamda kaynakların etkin şekilde kullanılması ve ekonominin çeşitlendirilmesi açısından alternatif turizm politikalarının önemini Azerbaycan için daha net şekilde görmek mümkün olacaktır.

1. ALTERNATİF TURİZMİN ÖNEMİ

Alternatif turizm türlerine olan talebin hızla artması ve buna paralel olarak alternatif turizmin gelişip çeşitlenmesi günümüzün gerçeğidir. Turizm pazarında yeni ortaya çıkan destinasyonlarda alternatif turizm türlerinin ön plana çıkması ve eski destinasyonlarda yeni ürün türlerinin yaratılması, gelecekte alternatif turizme olan talebin daha da artacağını göstermektedir. Alternatif turizmin geliştirilmesi, sadece turistik destinasyonların gelişmesine değil, aynı zamanda turistik olmayan bölgelerin de gelişmesine katkı sağlayarak, bu bölgelerin ülke gelirlerinden pay almasını sağlayacaktır.

Alternatif turizm bazen yeşil turizm, yumuşak turizm, eko-turizm, doğa turizmi, sürdürülebilir turizm, düşük etkili turizm, kültürel turizm, macera turizmi ve araştırma turizmi gibi terimlerle birbirinin yerine kullanılmaktadır. Alternatif turizm oluşumu açısından geleneksel turizmden farklı özelliklere sahip, daha özgül konulara odaklanan bir turizm türü olarak ortaya çıkmaktadır (Hacıoğlu ve Avcıkurt, 2008; 22).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin elverişli jeopolitik ve coğrafi konumu, doğasının çekiciliği ve peyzaj çeşitliliği, tedavi değeri olan maden suları, çamur, nar kumlu plajları olan deniz kıyıları, rahat iklimi, eski tarihi ve kültürel anıtları ve zengin mirası Azerbaycan halkının milli gelenekleri ve diğer faktörler turizmin gelişmesi için geniş fırsatlar açmaktadır (Sultanova, 2015; 358).

2. AZERBAJYCAN`IN ALTERNATİF TURİZM POLİTİKASI

2.1. 2019-2023 Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin Sosyo-ekonomik Kalkınmasına İlişkin Devlet Programı

Bu devlet programı bölgelerde turizmin gelişmesini hedeflemekte ve aşağıdaki önlemlerin uygulanmasını öngörmektedir: (Aqroturizm fəaliyyətlərinin təşkili üzrə bələdçi kitab, 2020; 44).

- › Kırsal yeşil turizm, etno-turizm, eko-turizm, kış turizmi, sınır ötesi turizm dahil olmak üzere bölgelerde çeşitli turizm türlerinin geliştirilmesi için uygun önlemlerin alınması;
- › Kırsal yeşil turizm faaliyetlerinde bulunan girişimcilere kredi ve hibe verilmesi yönünde uygun tedbirlerin alınması;
- › Bir dizi geleneğin (yemek pişirme, halı dokuma vb.) tanıtılmasına yönelik kısa süreli kursların düzenlenmesi; özel tarım ürünlerinin markalaşmasına yönelik tedbirlerin alınması;
- › Turizm hizmetleri sunan örnek bir çiftlik (şarapçılık, arıcılık, balıkçılık vb.) modelinin oluşturulması;
- › Mevcut turistik rotaların geliştirilmesi ve yeni turist rotalarının oluşturulmasının teşvik edilmesi;
- › Bölgelerde turizm hizmetlerinin iyileştirilmesi alanında önlemlerin uygulanması;

2010-2014 yılında Turizmin gelişimine ait Devlet Programında turizmi ekonominin karlı bir alanı haline getirilmesi, petrol dışı sektörün gelişiminin önemi belirtilerek, sosyal ve çevresel ihtiyaçları karşılayacak verimli ve rekabetçi modern turizm komplekslerinin oluşturulması ifade edilmiştir (Strateji Yol Xəritəsi, 2016; 4).

Aynı zamanda, 2019 yılı Azərbaycan turizmi açısından en başarılı yıllardan biri olarak değerlendirilmektedir. Böylece o yıl Azərbaycanı toplam 3,2 milyon yabancı turist kabul etmiş olup, bu sayı uluslararası turist sayısı açısından rekor olarak değerlendirilmektedir. 2019 yılında kabul edilen Turizm Geliştirme Stratejisi'nde, 2023 yılı sonuna kadar ülkemize 4 milyon turist gelmesinin Azərbaycan turizm sektörünün temel hedeflerinden biri olarak belirlendiği belirtilmektedir. Fakat 2020 yılından bu yana küresel salgın nedeniyle getirilen kısıtlamalar ve bölgede ve ötesinde hakim olan siyasi ve ekonomik istikrarsızlık, son iki yıldır uluslararası turizm akımlarını önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir.

Dolayısıyla özellikle turizm, pandeminin etkilerinden en çok etkilenen ekonomik faaliyetlerden biri olarak, ancak 2021'in ikinci yarısından itibaren toparlanma sürecine girmiştir. O yıl ülkeyi ziyaret eden turist sayısı ise 789 bin 982 oldu. Tüm önemli hedef turizm pazarlarında yaşanan aktif toparlanma süreci sonucunda bu rakam, 2021'in aynı dönemindeki rakamın iki katı artarak 2022'de 1,6 milyon turist sayısına çıkmış oldu (Devlet Turizm Agentliyi, 2023; 3-4).

Tablo 1: Azerbaycan'a Gelen Yabancı Vatandaşların Seyahat Amaçları

Bin kişi	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Gelen yabancı sayısı	2849,6	3170,4	795,7	791,8	1602,3	2085,8
Turizm maksath	2605,3	2 863,5	519,4	461,7	1 058,1	1 402,6
Dinlenme, eğlence	1 042,4 1	164,0	164,9	132,4	398,5	938,3
İş turizmi	787,4	850,5	177,5	196,7	400,5	156,6
Sağlık turizmi	63,1	63,9	10,4	8,3	14,0	19,9
Dini turizm	15,3	16,6	3,0	0,9	2,2	2,7
Akraba/dost ziyareti	651,6	719,9	133,2	100,7	184,8	240,7
Diğer turizm maksath	45,5	48,6	30,4	22,7	58,1	44,4
Diğer maksath	244,3	306,9	276,3	330,1	544,2	683,2

Kaynak: www.stat.gov.az/source/tourism

Bu anlamda, Azerbaycan'ın temel hedeflerinden biri turizmin alternatif yönlerini geliştirilmesiyle bu alanda sorumlulukların belirlenmesi, stratejilerin net olarak ifade edilmesi ile ekonominin çeşitlendirilmesi yönünde aktif rol üstlenmektedir. Yukarıda belirtilen hususların da dikkate alınmasıyla, ülkemize gelecek olan turistlerin farklı amaçlar için ziyaretlerinin temel koşullarını oluşturma esas hedeflerden biri olarak ifade edilmelidir. Azerbaycan'ın turizm potansiyeli mevcut rakamların daha da artırılması ve alternatif turizm politikalarının çeşitlendirilmesini hedeflemektedir.

2.2. Eko Turizm

Azerbaycan'ın doğal ekoturizm alanında gerçek bir potansiyeli var. Oldukça ilginç ve zengin bir ülke olan ülkenin topraklarının yarısından fazlası kurak arazilerle (yarı çöller, dağ etekleri ve dağlık bozkırlar) kaplıdır. Doğal ve coğrafi koşulların benzersizliği, burada bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliğinin oluşmasına olanak sağlamıştır. Dünyada var olan 11 iklim tipinden 9'u Azerbaycan'da bulunmaktadır (Əsgərov, 2011; 4).

Turizm sektörünün en dikkat çeken ve gelecek vaat eden alanlarından biri de doğayla doğrudan ilişkisi olan ekolojik turizmdir. Azerbaycan'da ekoturizmin modern bölgesel yapısı aşağıdaki ana faktör gruplarından oluşmaktadır: (Məmmədov, 2012; 359).

- Başta doğa rezervleri ve milli parklar olmak üzere özel koruma alanlarının konumu;
- Bölgelerdeki ekosistemlerin ve peyzajların biyolojik çeşitliliği;
- Biyoiklim ve çevre ile uyumluluk;

- Bölgelerin popülarlığı.

Azərbaycan'da ekolojik turizmin oluşumunu belirleyen faktörleri kısaca olarak şu şekilde açıklayabiliriz;

- 11 iklim kuşağının 9'unun ülkede olması,
- Dağlık bir araziye sahip olması,
- Deniz kenarı konum, Gerekli altyapının mevcudiyeti

Ekolojik turizmin gelişimi, modern sosyo-ekonomik krizin çözümünde önemli bir rol oynayabilir. Doğanın ve geleneksel kültürün korunmasına hizmet eder. Doğal anıtlarla tanışma, turistlerin iç dünyasını zenginleştirir ve onları doğayı korumaya teşvik eder. Turizmin bu sektörüne olan talebin artması, başta milli parklar ve tabiat parkları olmak üzere yeni, özel korunan doğal alanların oluşmasına yol açmaktadır (Haber, 2015; 20).

2.3. Agro-Turizm

Son yıllarda turizminin gelişmesi ve gelen turist sayısının artması nedeniyle bu alanın geliştirildiği bölgeler ekonomik açıdan oldukça gelişmiştir. Agro-turizminin gelişmesi aynı zamanda bölgelerin coğrafi konumuna ve uygun doğa koşullarına da bağlıdır. Agro-turizmin gelişmesi bölgelerde işsizliğin azaltılmasını, altyapının oluşturulmasını ve iyileştirilmesini ve aynı zamanda o bölgenin kalkınmasını hızlandırmaktadır. Agroturizm gelirleri bölgelerin kalkınmasında, tarihi eserlerin korunmasında ve nüfusun yaşam standardının iyileştirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Ülkenin iklim şartlarının müsait olması bu alanın gelişmesi için temel olsa da, diğer nedenler de konunun önemini daha artırmaktadır. Agro-turizm kapsamında bölgelerdeki halklar, yaşam standartları, gelenekleri ve ulusal özellikleri hakkında bilgi edinmek, amaçlı seyahati yansıtan rekreasyon türlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Əhmədova, 2024; 171).

Azərbaycan'da 11 ekonomik bölge var. Onlar; Bakü, Abşeron, Nahçıvan, Ganca-Gazax, Şeki-Zagatala, Lankaran, Guba-Haşmaz, Aran, Dağlık Karabağ, Kalbacar-Lachin ve Dağlık Şirvan. Tüm Azərbaycan bölgelerinde doğal kaynaklar ile zengin olan turizmi geliştirmek mümkündür. İklim faktörleri ve doğal kaynakların mevcudiyeti seviyesine bağlı olarak bölgeler birbirinden farklılık göstermektedir. Örneğin, Bakü ve Abşeron bölgesinde iş turizmi, Hazar Denizi ile sınırı olan bölgelerde deniz-kum-güneş turizmi (Bakü, Abşeron,

Guba-Khaçmaz, Lankaran), eko-turizm ise Guba-Haçmaz, Lankaran, Şeki-Zagatala ve Dağlık Şirvan gibi doğası zengin bölgelerde gelişmiştir (Mammadov, 2013: 3-7).

Gence-Kazak coğrafi alanı- Azerbaycanın kuzey batısında yer alan Gence-Kazak bölgesi üzümlerinden dolayı popülerdir. Gence şehrinde bir şarap fabrikası mevcuttur ve toplanan üzümlerden burada şarap üretimi yapılmaktadır. Ayrıca bu şehirde Azerbaycan Devlet Tarım Üniversitesi faaliyet göstermektedir. Shamkir, Tovuz, Kazak bölgeleri ise dağlarla çevrili güzel panoramik doğaya sahiptir. Bu, turistler için konforlu bir konaklama hizmeti sunmak ve aynı zamanda kahvaltıda taze ürünler kullanarak dikkatleri üzerlerine çekmek için iyi bir fırsat olduğu anlamına gelir. Bölgede bulunan doğa rezerv parkları da nadir görülen ağaç ve hayvan türleri nedeniyle turistler için ilginçliğini korumaktadır.

Azerbaycan'daki tarımın en iyi bölgelerinden biri olan Şeki-Zagatala, Gabala-İsmail ve Nahçıvan arıcılık gelenekleri ve tabii ki saf, lezzetli balları ile popülerdir. Bu bölgelere farklı bal türlerini tatmakla ilgilenen insanların dikkatini çekmek mümkündür (<http://www.azjess.com>).

Guba-Khachmaz coğrafi alanı- Azerbaycan'ın cumhuriyetin kuzey doğusunda yer almaktadır. Turizm gelişimi için potansiyeli olan arazilerden biridir. Burada son birkaç yılda küçük otel tipli dinlenme merkezleri, misafir evleri inşa edilmiş ve turistlere hizmete verilmiştir. Bu bölgede turizm üzere en önemli faktör, ince yapraklı ormanlardır. Guba, Gusar, Laza köylerinde Büyük Kafkaslar arasındaki dağlık bölgeler, turizm alanında eşsizliği sağlıyor. Cumhuriyetin en güzel koruyucularından biri - "Altiagac" koruma alanı ise Khizi ilçesinde yer almaktadır. Bu ilçenin arazisinin yaklaşık% 90'ı ormanlardan oluşmaktadır. Bu koruma alanında Büyük Kafkasya'nın güneydoğu yamaçlarında yaşayan nadir hayvan ve bitkiler korunur.

Lankaran-Astara coğrafi alanı- Güney bölgesinde özellikle Lenkeran ve Astara'da kırsal turizmin gelişmesi için neredeyse tüm fırsatlar vardır. Kırsal turizmin gelenekleri, mutfakları ve diğer kültürel mekanları, aynı zamanda tanıtımını da teşvik ediyor. Turistlerin geleneklere olan ilgilerinin yerel nüfus tarafından daha da artırılması daha yakın ilgi, daha fazla bilgi verilmesi gerekmektedir (Bedelov, 2014: 25-27).

2.4. Saęlık Turizmi

Ülkemiz saęlık turizminin gelişmesi açısından gerekli doğal kaynaklara ve tedavi kaynaklarına sahiptir. Bu açıdan şifalı Naftalan yaęı, Lenkeran, Gadabey, Nahçıvan'ın maden suları, Abşeron'un şifalı çamur gölleri vb. gösterilebilir. Azerbaycan'daki tatil yeri kaynakları burada tedavi gören kiři sayısının 2 milyona ulaşmasını saęlıyor. Azerbaycan'ın en önemli tıbbi kaynaklarından biri Naftalan yaęıdır. Naftalan yaęı sadece ülkede deęil uluslararası alanda da bilinen bir tıbbi kaynaktır. Naftalan yaęı birçok hastalığın tedavisinde, hareket organlarıyla ilgili hastalıklarda, metabolik bozukluklarda, ayrıca cilt ve kadın hastalıklarının tedavisinde de kullanılmaktadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde yer alan Düzdaę, tedavi edici deęeri nedeniyle farklı özelliklere sahiptir. Düzdaę Fizik Tedavi Merkezi'ni çoęunlukla bronşiyal astım ve alerjik hastalıkları olan kiřiler tedavi amacıyla ziyaret edimekle, merkezin řu anda 300 yataęı bulunmaktadır. Ayrıca, burada her yıl yaklaşık 1600-1700 hasta tedavi de görmektedir (Dövlət Turizm Agentliyi, 2021; 110-111).

2.5. Kültür Turizmi

Bu turizm türü farklı bölgelerin tarihine, sanatına, kültürel mirasına, halkın yaşam tarzına, dinine vb. dayanmaktadır. Kültür turizmi, řehirlerdeki tarihi mekanların, tarihi eserlerin, müzelerin, tiyatroların, çeşitli mimari örneklerin ziyaret edilmesinin yanı sıra yerel halkın yaşam tarzını ve milli-manevi deęerlerini yansıtan tatil ve festivalleri kapsayan bir turizm türüdür. Kültür turizmi amacıyla gelen turistlerin hizmetlere sıradan turistlere göre daha fazla para harcadığını belirtmek gerekir. Azerbaycan'ın kültürel deęerleri - muęam, yerli ve yabancı danslar, zengin mutfaęı, çeşitli kültürel deęerlere hoşgörölü yaklaşımı, ülkenin kültür turizmi potansiyeline baęlanabilir. Tarihi rotalar: Büyük İpek Yolu, tarihi savař alanları gibi kültür turizmi kapsamında çeşitli alanları kapsamaktadır (Balasənli, 2018; 46).

Azerbaycan'da düzenlenen büyük uluslararası sportif, siyasi ve bilimsel etkinlikler, fuarlar, sergiler, festivaller ve kongreler ülkede kültürel turizmin gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Özellikle büyük etkinliklerin merkezi Bakü'dür. Ancak Gebele, Şeki, Gence, Nahçıvan gibi řehirler giderek bu olayların merkezi haline gelmektedir. Bu olayların yaşandıęı coęrafya genişledikçe bölgelerdeki kentleşme süreci de hızlanmaktadır. Başka bir deyişle kültürel etkinlikler, bölgelerde altyapının hızla gelişmesi, kalkınma çalışmalarının artması ve sosyo-ekonomik sorunların kısmen çözülmesi için gerekli koşulları yaratmaktadır.

Son yıllarda 100'den fazla kültür sarayı, 219 müze, 35 sanat galerisi, 25 devlet tiyatrosu ve 3.161 kütüphane-bilgi merkezinin maddi ve teknik altyapısı çağdaş gereksinimlere uygun hale getirilmiş, sanat alanında yeni yetenekler keşfedilmiş, muğam ve halk el sanatlarının çeşitli alanları ve kültürel miras geliştirilmiştir (Salıfov, 2021; 13-16).

2.6. Dağ ve Kış Turizmi

Bu turizm türleri ülkemiz açısından gelecek vaat eden alanlar olarak değerlendirilmektedir. Çünkü Azerbaycan'ın dağlık bölgelerinde turizmin gelişme olanakları geniştir. Bu tür alanlar daha çok doğayla iletişim kurmayı, yabancı hayvanları ve kuşları izlemeyi, risk almayı ve tehlikeli türlerle spor yapmayı seven kişilerin yer aldığı özel turist gruplarının ilgisini çekmektedir. Dağ ve kış turizminin geliştirilmesi konusunda son yıllarda atılan bilinçli adımlar sonucunda Azerbaycan'ın birçok dağlık bölgesi turizm destinasyonu olarak gelişmektedir. Bu bağlamda Şahdağ Kış-Yaz Turizm Merkezi ve Tufadağ Turizm Merkezi günümüzün popüler rekreasyon kompleksleri haline gelmiştir. "Şahdağ" Turizm Merkezini kış sezonunda 120 binin üzerinde turist ziyaret etmektedir (Balasənli, 2018; 47).

2.7. Spor turizmi

Spor sektörü Azerbaycan'da en hızlı büyüyen sektörlerden biridir. Son dönemde ülkede spor altyapısının geliştirilmesine önemli miktarda mali kaynak harcanmıştır. Böylece Azerbaycan'ın şehir ve bölgelerinde olimpiyat kompleksleri ve merkezlerinin inşası ve işletmeye alınması, ayrıca çeşitli spor sahaları ve kurumlarının oluşturulması, ülkede uluslararası düzeyde spor müsabakalarının düzenlenmesi için koşullar yarattı. Bu yarışmaların en büyüğü Haziran 2015'te ülkemizde düzenlenen 1. Avrupa Oyunları'dır. Bu yarışmaya 50 ülkeden 6000 sporcu katıldı. Azerbaycan'ın ilk kez ev sahipliği yaptığı Avrupa Oyunları, turizm sektörü için büyük fırsatlar yarattı. Böylece Avrupa Oyunları arifesinde 10 bin yabancı misafir ülkemizi ziyaret etti. Bundan başka, Azerbaycan Formula 1 Grandprix yarışmalarına, İslami Dayanışma Oyunları ve Avrupa Ligi finali gibi uluslararası spor etkinliklerine ev sahipliği yaparak bu turizm türüne önemini ortaya koymaya çalışmıştır (İbrahimli, 2022; 87).

Alternatif turizm politikaları doğrultusunda yumuşak gücün de etkili şekilde kullanılması ve bölgede turistlerin ilgi odağında olacak bir ülke haline gelmesi, sert gücün bölgede daha da hakim olduğu bölge yerine yumuşak gücün öğeleri içerisinde kendine yer edinen ülke olmak bölge için de önemli olacaktır (Mammadov, 2022; 930-931).

SONUÇ

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ekonominin karlılığı sadece petrolden elde edilen gelirlerden, çok küçük bir kısmı ise petrol dışı alanlardan elde edilen gelirlerden oluşmuştur. Devlet bütçesinin petrole bağımlılığını ortadan kaldırmanın en önemli silahlarından biri petrol dışı sektörün geliştirilmesiyle ilgilidir. Petrol dışı sektörde turizmden elde edilen gelirler yüksek bir ağırlığa sahiptir. Bu anlamda turizmin kendi alanında da alternatif turizm türlerinin gelişmesi ve bu alanda da çeşitlendirme ciddi bir önemi ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışma teorik olarak konunun önemini ortaya koyarak, akademik olarak bu boşluğu da ortadan kaldırmayı temel hedef edinmiştir. Sezon dışı dönemde turizm gelirlerinde turizmin özel ağırlığının artması ve dönem sonunda turizm gelirlerinde yüzde 20 artışın beklenmesi "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2022-2026 Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi"nde yer almaktadır. Belirlenen hedefler doğrultusunda faaliyetleri incelediğimiz zaman Azerbaycan'ın alternatif turizm politikalarına odaklanarak, birçok sosyo-ekonomik sorunları da çözecek politikaları üretme zorunluluğu da ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan, doğal, tarihi ve kültürel kaynaklarının çeşitliliği, ikliminin ve coğrafi konumunun çeşitli turizm ürünlerine uygunluğu ve güçlü turizm endüstrisi bakımından zengin bir turizm destinasyonudur. Azerbaycan, mevcut turizm kaynaklarını etkin bir şekilde kullanarak 2025 yılına kadar uluslararası alanda cazip bir turizm destinasyonu olma hedefini kendine koymuştur. Bu hedeflerin belirlenmesi açısından çalışmada ifade edilen hususlar doğrultusunda alternatif turizm politikalarına önem verilmektedir.

Bu konuya önem verirken de mevcut sorunlar üzerinde yeteri kadar dikkatli olmada fayda vardır. Bu öngörüler doğrultusunda devletin turizm politikaları tüm paydaşlarla bölüşülerek, turizm politikası alternatif olarak ekonominin çeşitlendirilmesinde önemli yer edinecektir.

Sorunlar:

1. Alternatif turizm konusunda paydaşların bilgi eksikliği ve konuya yeteri kadar hakim olamaması.
2. "Köyden Şehire Brendi", "Slow Food, Turistik Köy" gibi brendler oluşturulmalı ve medya vasıtasıyla daha çok topluma bilgiler sunulmalı.
3. Köy arazileri yeterli altyapıya sahip değildir.

4. Alternatif turizmin farklı yönlerinin gelişmesi açısından turistlerle köy halkı arasında yabancı dilden kaynaklanan iletişim sorunları mevcuttur.
5. Alternatif turizm amaçlı turların yeteri kadar düzenlenmemesi.
6. Bu alanda faaliyet gösteren firmaların olmaması.
7. Turistik evlerin kira fiyatının yüksek olması.

Öneriler:

1. Agro- turizmi gelişiminde uluslararası deneyimlerden yararlanmak,
2. Yabancı ve yerli tarımcılık ihtiyaçlarını belirleme,
3. Turizm ve tarımcılıkta kırsal tarımcılığın geliştirilmesi,
4. Potansiyel alanlarda tarım alanlarına yabancı sermayeyi dahil etmek ve teşvik etmek,
5. Kırsal nüfusu tarım alanında çalışmaya teşvik etmek, böylece işsizliğin azaltılmasını temelde hedeflemek,
6. Uluslararası turizm pazarından çok fazla pay alabilmek için mevsimsellik faktörü göz önünde bulundurulmalı ve turizm faaliyetleri 4 mevsime yayılmalıdır.
7. Uluslararası ve yerel turistlerin beklentilerini karşılamak için hizmet kalitesi geliştirilmeli,
8. Gelenekleri daha iyi tutabilmek için yerel halk eğitimi olmalı,
9. Doğal kaynaklar korunmalı fakat israf edilmemeli,
10. Bölgelerin altyapıları geliştirilmeli,
11. Turistler ve yerel halk arasındaki ilişkilerde yanlış anlaşılmaları ve kusurları önlemek için, özel turistik bilgi merkezleri kurulmalı ve ülkeyi ziyaret etmeden önce yerel kültürler hakkında yabancı turistler bilgilendirilmelidir

EXTENDED SUMMARY

Azerbaijan is a country rich in ancient historical traditions of tourism. Today, Azerbaijan is a unique tourism country that combines the most beautiful pearls of world culture, historical and archaeological monuments, architectural examples, various religious

worldviews, national customs and traditions and cultures. Whether it is its nature, monuments, cultural heritage, people, or modern recreation and entertainment complexes, our country is in no way inferior to the leading tourism countries.

Since the development of various types of tourism creates a material and technical basis for the actualization and development of many scientific fields, arts, and economic sectors, its study also encourages the formation of synergistic relationships between various fields.

As a result of the research we conducted to reveal Azerbaijan's potential in agrotourism, we can say that Azerbaijan has great potential in this regard. Today, one of the most important goals for Azerbaijan is to overcome the economy's dependence on oil and to achieve greater economic development in rural areas. In the Azerbaijani economy, the largest share of labor supply is in agriculture, the third largest after oil and construction. It is also an area that has a significant impact on poverty reduction in rural areas.

Increasing diversity in tourism is of great importance in terms of assessing the areas and natural beauties that exist and will be opened to tourism in Azerbaijan. In addition, diversifying the tourism sector and extending the services in the sector to 12 months will provide a consistent income-generating effect in other periods instead of increasing tourism revenues only in the summer period. In addition, diversification of the tourism sector is important for regional development, development of tourism traditions, creation of employment for the local population, adjustment of income distribution and, ultimately, for the development of the country.

The vast majority of tourists visiting Azerbaijan prefer the city of Baku. Our regions still lose out to the capital's hotels in attracting foreign tourists. Although this is normal when considering the infrastructure of the capital, it is striking that the difference in the number of regional overnight stays is large. Unfortunately, the regions are still unable to fully present their tourism potential, which creates difficulties in attracting foreign tourists. On the other hand, the high cost of tourism services in most regions and their lagging behind the capital in quality also affect the attraction of foreign tourists. The development of alternative tourism will create a balance in the distribution of tourists coming to Azerbaijan.

As a result, we can list the benefits of alternative tourism for the country as follows:

- It brings significant income to the country's economy;
- It leads to the recognition of the country in the international arena and the formation of a positive image;
- It promotes the country directly and locally;
- It will boost employment in regions where the number of jobs is low.

KAYNAKÇA

- Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi.* (2024). “Azərbaycanda Turizm”
<https://www.stat.gov.az/source/tourism> (Erişim Tarihi: 12.12.2024).
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.* (2021). “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”, <https://president.az/az/articles/view/56723>. (Erişim Tarihi: 11.12.2024).
- Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi toplusu.* (2016). “Azərbaycan Respublikası Strateji Yol Xəritəsi ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair” XI cild, Bakı: “Avrasiya press”.
- Balasənli, K. (2018). “Azərbaycanda alternativ turizm növlərinin inkişaf problemləri”, Yüksek Lisans Tezi, Azərbaycan Devlet İktisat Üniversitesi.
- Dövlət Turizm Agentliyi.* (2020). Aqroturizm Fəaliyyətlərinin Təşkili Üzrə Bələdçi Kitab, https://tourism.gov.az/uploads/documents/agritourism_handbook2020.pdf. (Erişim Tarihi: 07.12.2024).
- Dövlət Turizm Agentliyi.* (2021). “Azərbaycanda Sağlamlıq Turizmi - Cari Vəziyyət Və İnkişaf Perspektivləri”, https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%C4%9Flaml%C4%B1q_turizmi_haqq%C4%B1nda_hesabat_dta.pdf (Erişim Tarihi: 19.11.2024).
- Dövlət Turizm Agentliyi-Azərbaycan Turizm Bürosu.* (2023). Azərbaycan Respublikasının Turizm Strategiyası, 2023-2026. <https://www.tourismboard.az/storage/2023/04/14/gqOjh i3H9LwyPN9Yn4IBE9x1JklDNoTRcoLSeYT.pdf> (Erişim Tarihi: 11.12.2024).
- Əhmədova, G. (2024). Azərbaycanada Aqroturizm Fəaliyyətinin Formalaşmasının İqtisadi Əsasları, *Social and Technical Sciences Series, Scientific bulletin № 1*.

- Əsgərov, Ə. (2011). *Ekoloji Turizm*, Dərs Vəsaiti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Turizm İnstitutu.
- Haberal, H. (2015). “*Turizmdə Alternativ: Ekoloji Turizm, Doğa Turizmi, Yayla Turizmi*”. Detay Yayıncılık.
- Hacıoğlu, N. və Avcıkurt. C. (2008). *Turistik Ürün Çeşidləndirməsi*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım .
- İbrahimli, İ. (2022). İdman Turizminin Sosial, İqtisadi, Humanitar Əhəmiyyəti, *Sport Science Journal*, Vol. 4, № 3, pp. 87-89.
- Mammadov, A. (2022). Soft Power Phenomenon in Azerbaijan Foreign Policy: A Study on the Tourism Sector, *Wseas Transactions On Environment And Development*, Doi: 10.37394/232015.2022.18.88.
- Mammadov, R. (2013), Tourism As The Main Factor Of Socio-Economic Development Of Regions In Azerbaijan, *Faculty Of Economic and Administrative Sciences Qafqaz University*.
- Məmmədov Q.Ş., (2012). “Azərbaycan: ekoturizm potensialı: I cild”, Bakı, “Şərq-Qərb”.
- Salıfov, T. (2021). *Azərbaycanda Turizmin İnkişafına Sosial-Mədəni Amillərin Təsiri, Turizm və Menecment Universiteti*, Bakı.
- Sultanova, H. (2015). *Azərbaycan Respublikasında Turizm Və Onun İnkişafı*, Monoqrafiya.

THE IMAGE OF THE WORLD IN ANCIENT TURKIC CULTURE: CATEGORIES OF SPACE AND TIME

Gaini MUKHTAROVA*

Abstract

The article analyzes the worldview concepts of space and time in ancient Turkic culture. It particularly examines cosmogonic and ethnogonic myths regarding the creation of the world, as well as mythical and demonological figures found in folklore and folk tales.

A comparative analysis is conducted between the legends of two sages: Korkyt-Ata and Asan-Kaigy. Korkyt-Ata, a gifted musician and philosopher, embodies the struggle against death, while Asan-Kaigy represents the sage-wanderer in pursuit of the Promised or Sacred Land. Together, their narratives illustrate the timeless journey of self-discovery, emphasizing the intertwined relationship between personal identity and the broader context of space and time.

The exploration of the sacralization of space reveals profound insights, illustrated by notable examples like Zher-Uyyk and Barsa-Kelmes. This study delves into ancient belief systems, such as totemism, fetishism, shamanism, and animism. Furthermore, it considers various cults, including the cult of the sun, the sky, and the veneration of ancestral spirits.

Keywords: *Ancient Turkic culture, ancient cults, categories of space and time, cosmogonic and ethnogonic myths*

ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE DÜNYA İMAJI: UZAY VE ZAMAN KATEGORİSİ

Özet

Makalede eski Türk kültüründe mekân ve zaman dünya görüşü kavramları analiz edilecektir. Bilhassa dünyanın yaratılışına ilişkin kosmogonik ve etnohonik mitler ile folklor ve halk hikayelerinde yer alan mitolojik ve demonolojik figürler incelenecektir.

---

* Prof. Dr., Kazakh National University of Art, Department of Scenography and Decorative, gaini.mukhtarova2022@gmail.com.

Korkyt-Ata and Asan-Kaigy gibi iki bilgeni efsaneleri arasında karşılaştırılmalı bir analiz yürütülecektir. Yetenekli bir müzisyen ve filozof olan Korkyt Ata ölüme karşı mücadeleyi temsil ederken, Asan Kaygy ise vaat edilmiş veya kutsal toprakların peşinde koşan bir gezgini temsil etmektedir. Mekânın kutsallaştırılmasının incelenmesi, Zher Uyyuk ve Barsa Kelmes gibi önemli örneklerle gösterdiği gibi derin görüşleri ileri sürmektedir.

Bu çalışmada totemizm, fetişizm, şamanizm ve animizm gibi kadim inanç sistemleri incelenecektir.

Anahtar kelime: *Eski Türk kültürü, eski kültürler, uzay ve zaman kategorisi, kozmogonik ve etnogonik mitler.*

INTRODUCTION

In recent decades, in Kazakhstan, there has been a growing interest in mythology, particularly cosmogonic and ethnological myths about the creation of the world. Notable myths include those of Tengri, Umai, Zher—Su, Ot—Ana, and others. This interest is reflected in creation of the visual representation of these mythological characters in both classical and modern national productions, such as in dramatic and musical operas, ballet theater performances, and films in Kazakhstan. Among these mythological characters a special place is occupied by the images of sage wanderers. Often, this is the image of an ancient storyteller - abyz, the mythical character - Korkyt—Ata—the philosopher *Baksy*, who played the *kobyz*, and the image of the sage wanderer - Asan Kaygy, who was in search for the *Promised or Sacred Land* — *Zher Uyyuk*. Additionally, there is an image of saint Kydyr—ata who is believed to bring prosperity and happiness to people.

Yuan et al. (2006, p. 1) eloquently emphasize that “Space and time, are fundamental yet complex subjects that have stimulated fascinating debates among philosophers, physicists, geographers, historians, and scholars across various disciplines.” The scholarly examination of space and time reveals their profound impact on traditions, identity, material culture, such as architecture, and non-material culture. Popescu (2006, p. 189) compellingly argues that: “Time brings a perspectival understanding of tradition, transforming history into a major referent. Space exalts the values of appropriateness and adequacy to the site, perceived as a matrix that shapes the characteristics and artifacts of its inhabitants.” In the realm of Kazakh culture, important insights into the categories of space and time as depicted in Kazakh arts, culture, and folklore can

be found in the works of Samuratova et al. (2015), Zhakupov et al. (2020), and Zhangaliyeva et al. (2024). However, there remains a significant gap in research concerning the depiction of space and time within cosmogonic and ethnogonic myths. This study aims to fill that gap by offering an original comparison of the legends of two prominent sages: Korkyt-Ata and Asan-Kaigy. These narratives not only depict a timeless journey of self-discovery but also highlight the profound intertwining of personal identity with the broader contexts of space and time.

1. MATERIALS AND METHODS

The article applies a comparative analysis including comparison, analogy, juxtaposition, dialogue, and parallelism. It employs a cross-cultural intertemporal analysis, allowing for an exploration of temporal dynamics and dimensions. Additionally, the article incorporates logical-historical and axiological methodologies to deepen its analysis. It also employs systems analysis and hermeneutics. The study draws on works not only from philosophy, history, and culture but also from various other fields such as mythology, folklore, aesthetics, and ethnography. It thoroughly examines a range of factors through the lens of cultural and philosophical analysis. The focus is on essential categories that form the foundational elements of traditional cultures, including beliefs about creation, mythological thinking, concepts of life and death, perceptions of space and time, aesthetic appreciation of the world, moral principles, and artistic as well as aesthetic determinants. These concepts reveal the underlying framework of traditional thinking upon which the texts of traditional cultures are built.

2. FINDINGS AND DISCUSSION

The traditional culture of each nation represents a profound layer of mankind's historical memory, covering various eras from ancient times to the present. Any traditional culture is developed layer by layer. Archaic beliefs, such as fetishism, animism, totemism, and shamanism, play an important role in shaping its worldview, as do mythological, religious, philosophical, and aesthetic representations of any ethnic group. The formation of a category of space and time in the Turkic culture should be sought in pre-Islamic beliefs. The traditional culture of the Kazakhs is syncretic in nature, where some elements of shamanism, Tengri, and Zoroastrianism are combined with Islam. Animistic beliefs were expressed in ceremonies and rituals associated with

the worship to *aruakhs* spirits of the ancestors, shamanic ritual practice, and its elements, and are now preserved in religious practices and traditional medicine.

The Kazakh scientist, and ethnographer Shokan Valikhanov wrote about the origins of Islam in Kazakhstan, that the Kazakhs believed in Allah, and at the same time honored the *aruakhs* - spirits of the ancestors: *They sacrificed on the tombs of Muslim saints, believed in the shaman and respected the Mohammedan Hodges. They worshipped the fire, and shamans were called along with the onions of the Muslim angels and praised Allah. Such contradictions did not interfere with each other, and the Kyrgyz (Kazakhs) believed in all this together. That is why the name, the words were changed, and not the thought. Ongon began to be called arvakh, kuk tengri - Allah or Thursday, the spirit of the earth - peri, divana, and gin, and the idea remained shamanic* [Valikhanov, 1985: 49].

Among the pagan characters included in the Muslim saints, the Kazakhs most clearly preserved their pre-Muslim features in Korkut (Khorkhyt) - the mythical first shaman, musician, and singer, creator of the kobyz bow instrument. The grave attributed to him was located on the bank of Syrdarya. Kazakhs' veneration of Korkut was closely connected with shamanism. He was considered the patron of shamans (baksy) who often called him to help in their shamanistic rituals. Many baksy performed *kyuy* composed by Korkyt himself' [Harner, 2007:65].

The category of space and time in the Turkic culture is clearly revealed in two ancient Turkic myths and legends associated with the images of wise wanderers. The first of them is dedicated to shaman - baksy Korkyt - Ata, who escaped from death, and the second tells about Asan - Kaygy, who was looking for *Zher – Uyyk – The Promised or Sacred Land*. The legend of Korkyt-Ata, which tells about him as a legendary Turkic songwriter and composer of the IX century, was depicted in the written epic monument of the Turkic people *Kitabi Dede Korkyt* (The Book of Korkyt Ancestor).

The legend states that from his youth Korkyt could not reconcile with the idea of human life's transience, therefore, he decided to confront the inevitability of death. He crafted and began to play the instrument called *kobyz*, using his music to express his thoughts on existence. Through his dedication to artistry, he discovered a way to achieve immortality, leaving a legacy

that transcends time. Based on materials from archaeological excavations one of the ancient types of kobyz was found and recreated. *In 2014 an expedition from the Institute of Archeology named after A. Margulan under the leadership of Zeinolla Samashev found in the upper reaches of the Karakaba river, in the East Kazakhstan region the burial place at Kimak Kypchak warrior dating back to the 6th - 7th centuries. In 2015 mound № 12 was excavated at the Karakaba I burial ground where a unique artifact was discovered a musical stringed instrument [Irzhanov, 2021].*

In another ancient legend about Asan-Kaygy (translated as Sad Asan), the wise man spent all his life unsuccessfully looking for the Zher-Uyyk – the Promised or Sacred Land. Asan-Kaygy, sitting on the Zhelmaya camel, went to four sides of the world. He believed that there is a wonderful place on earth such as – *Zher – Uyyk*, where there is no hunger and people live up to a hundred years, and are not threatened by enemy raids. It is a place where people live in peace and prosperity. According to the description, in this heavenly place, there were many lakes and rivers, many pastures with thick grass, and livestock gave birth to young animals twice a year. He dreamed of finding this place and relocating his people there, so they would not know sorrow and need. An image of a lark that nests on the back of a sheep became a symbol that personifies happiness, and peace.

Years went by, but he had never found the Zher-Uyyk – the Sacred Land. Asan-Kaygy, who dreamed of giving happiness to the people, returns with sadness to Ulytau Mountain and dies on its top. According to another version: Asan-Kaygy found the Promised Land, but people could not stand the hardships during this path and failed to get to Zher-Uyyk. It should be added that in Kazakh folklore there were legends not only about the Promised, Heavenly Lands, such as Zher-Uyyk, but also myths about ungrateful lands, like Barsa-Kelmes. *Barsa-Kelmes* is translated as *go and not come back*, i.e. a place where one should not go, as this area has a special mystical aura. While conducting a comparative analysis of the philosophical content of these two legends about Korkyt-Ata and Asan-Kaygy, we can see that they clearly express an idea of a person trying to find a place in space and time.

The imagery of Asan-Kaygy, who sought but failed to find the Promised Land, alongside Korkyt-Ata, who could not evade death, profoundly illustrates the essential truth of our existence: space and time are intertwined. No matter where we might find ourselves or the time we live in, the journey of life unfolds inevitably; both its beginning and end are predetermined. Both legends tell the story of two individuals who journeyed around the world in search of a better life—one where humanity could exist without fear and need, and where death could be avoided. Through their journeys, the legends reveal the interconnectedness of life and death, as well as the integrity of the universe. A key element in both stories is the theme of seeking truth by overcoming various difficulties along the way. The *Zhol* (the path) concept has here not only an image of wandering, but the idea of finding the right path on the life journey in a broad philosophical meaning. According to the Kazakh culturologist Kanat Nurlanova *The Path is a mission, as an alternative between good and evil or the personification of some ultimate practical goal, or as a blessing* [Nurlanova, 1987: 172].

Kazakhs often use the phrases *zholyn ashik bolsyn* (let the road be open to you), and *ak zhol* (white way – a bright path to you), which mean both wishing a good journey as well as every happiness throughout the whole life journey. Nomadic culture has always been associated with movement and dynamics. As wrote Alfred Weber: *invasion of nomadic peoples from Central Asia, that reached China, India, Western countries (the great cultures of antiquity borrowed a use of horse from them, it had ... similar consequences in all three areas... They conquered the States of the great cultures of antiquity. Dangerous activities and catastrophes helped them to understand the fragility of life; they brought to the world a heroic and tragic consciousness which is reflected in the epos, and therefore history turns into a struggle between these two forces - the culture of matriarchy being ancient, stable, connected, not awakened, and the culture of nomadic peoples which is a new dynamic, liberating, conscious in its trends* [Jaspers, 1994:58].

In this regard, the nomads developed a cult of the horse among the many totems. As a result of research on the barrows, the burials with a large number of remains of horses are registered in Eurasia. The existence of the horse cult is evidenced by the results of research on

Berel burial mounds, where more than 50 remains of horses were recorded. At the same time, a horse had always been a favorite character of the ancient Turkic epics, seen as a friend and companion of the nomad. The horse helped its owner to travel long distances on steppes, carried him from the battle fields or rescued him from the captivity (Khamytay and his Horse tale), where horses became popular together with their owners and were winning the best prizes at the Bayga races (such as in *Tepen Kok* tale, *Chubar-At* legend, and in many others).

In fairy tales, a winged horse helps a hero to overcome many obstacles. Therefore, the nomad inspired, and poeticized the horse, worshiping the horse such as the sun. For instance, Herodotus, describing a custom of the Massagets, says: *Of the gods, only the sun is honored to which the horses are sacrificed. The meaning of this sacrifice is that the fastest animal gets to the fastest of all gods* [Herodotus, 1987:172].

The concept of the vertical axis in building the world places the spheres of sky, earth, and the underworld above each other. In this framework, the underground, earth and heaven worlds exist here, in parallel, and are almost not correlated with one another. Based on Kazakh folk tales, it is possible to enter another space-time with the help of a miracle: a horse or a bird known as a *samruk*. By riding these mythical creatures, the hero can traverse enormous distances and arrive at a different location in just a matter of minutes. This journey represents the idea of crossing of both space and time. Spirits, as well as many animals and birds in the Kazakh folklore, were endowed with an ability to travel the worlds, namely the ability to visit the *upper* and *lower* worlds. In many epic stories, the hero finds himself in another world in a state of unconsciousness. Going on a journey, the heroic horse can disappear instantly. Here is an example from the Kazakh folk tale *Yer-Tostik: Yer-Tostik and his noble horse, Shalkuyryk, plunged through the earth's crust, descending for what felt like an eternity. At last, they came to a halt in an unfamiliar realm. To Yer-Tostik's astonishment, Shalkuyryk stood firm on four legs and spoke with a clear human voice: - We are in the underworld* [Kazakh fairy tales, 1958: 23].

The hero's path comes to the crossing of the border between the worlds. The path itself is in most cases described as complex. Thus, in fairy tales the heroes' journeys are not in a specific time and space but transiting from one-time and space dimension to another. This is expressed in

the instant *crossing* to other worlds. In archaic representations, there was also the sacralization of space, expressed in a cult of sacred places, and localities which were considered to be energetically pure places. On the contrary, abandoned places for example, near water bodies were considered undesirable places to visit, because of the fear of demonological water creature *Su peri* who is believed to live there.

The influence of these spirits was closely associated with a specific area, and beyond its borders, their influence did not spread. This was the reason for the sacralization of space. The degree of their unity with a specific natural object confirms the concept of purity and dirtiness.

Polytheism was a characteristic feature in the system of beliefs of spirits in the archaic culture of the Kazakhs. According to the ancient Kazakh beliefs, it was also believed that there are many spirits. There was a kind of prayer calling for the help of good and pure spirits *gayip yeren kyryk shilten*. There is a quantity of spirits, numbering forty. The epic notes: *Forty invisible saints patronize the kid* (Gayip-yearn, kyryk shilten, balany koldap demedi).

Aruakhs are the spirits of deceased ancestors who protect people, warn against dangers, and inspire good thoughts. They serve as guardians of happiness and well-being, not just for individual families or clans, but for the entire community. This belief system is known as henotheism, and it is characterized by what can be called a *genotypic religious system*. This system reflects the intrinsic views of the tribal community, including the veneration of ancestors, which is considered a decisive force in all aspects of public life. The central figure in this genotypic faith is the aruakh, or spirit of the ancestor. [Gabitov et al., 2000:341]. According to shamanistic beliefs, the soul can transcend the boundaries of worlds after death and assist its descendants. Among the living, only a shaman (referred to as a *baksy*) can directly contact these spirits, whether through ritual or trance, seeking help from powerful deities.

The tradition of tying trees is a rite shared among all Turkic peoples. This practice is reflected in the ritual of adorning the sacred tree, referred to by the Kazakhs as *aulie agash* (holy tree), with vibrant ribbons or strips of fabric often taken from clothing. This ritual highlights the deep-rooted belief that trees act as a vital link between the earth and the heavens.

The mountains, trees, and stones are believed to serve as connecting forces between different worlds, space, and time. Many legends have been created in honor of the mountains, including one about Kelinshektau, a mountain in the ancient Karatau mountain range. Legend says that a father prepared for a daughter who was going to get married an unprecedented rich dowry, with a large caravan of values. When the caravan moved on, the father asked his daughter if she was satisfied with the dowry, and she replied with a question: *Why are my dog's dishes not of gold?* The angry father cursed his daughter with words: *Then become a black stone.* The caravan immediately turned into a mountain whose shape resembled a girl leading a long caravan.

According to ancient Kazakh beliefs, the mythical mountain Koykap-Tau (the Kaf mountains) was viewed as the dwelling place of ghosts. In the Kazakh proto-culture, mountains were considered the abode of divine spirits. They were seen as a manifestation of heaven on earth, where it was possible to establish contact with the spiritual realm. A tree, with roots extending deep into the ground and its crown reaching towards the sky, symbolized a connection between all three realms: the underground, the earth, and the heavens—essentially representing the entire Universe. This concept of the World Tree has its origins in mythology. Next, it is possible to consider astral and solar cults which are among oldest cults providing insights to the categories of space and time. In the ancient Turkic culture of Kazakhstan, a cult of the sky was clearly observed, the ancient Turkic kagans called themselves *heavenly rulers*.

An inscription in honor of commander Kul-Tegin, a monument found in the valley of Orkhon River, testifies of worshiping the sky, of sending the ruler by heaven itself. The inscription created in 731 reads as follows: *Then Heaven, which, so that the name and glory of the Turkic people did not disappear, raised my father, the kagan, and my mother, the Katun. The Heaven, bestowing of the state (to the khans), has taught me, that it is necessary to think, as kagan so that the name and glory of the Turkic people would not disappear. Her Majesty, my mother Katun, like Umay, my younger brother got a heroic name Kul-Tegin (became known as a man, hero). Umay – teg yegem katun kutyna inim kyul-tegin yer at boldy* [Malov, 1951:87].

These inscriptions clearly show the cult of the heaven, the worship of Tengri, and the rulers - kagans were granted by the heaven and were messengers of the heaven. Also, in the text, there are often notes about the will of the heaven, such as *may the heaven be favorable to me, as the heaven bestowed upon them strength, when the heaven above did not press* and others. Kazakhs use today such idioms as *bir Tanir kuya – my witness is the Deity of Heaven, Tanir zharylkasyn – may Heaven reward you*. The shape and structure of the Issyk kurgan can help to understand how the ancient people who lived in Kazakhstan imagined the structure of the Universe. A crypt, which housed the sarcophagus with the body of an emperor, was covered with several layers of ground and loosened rock rubble. These underground multi-level vaults symbolized the cosmic spheres surrounding the earth.

CONCLUSION

The external form of the kurgan was like a world mountain. There were ring ditches around the kurgan, filled with rainwater, as well as circular facing from river boulders and gravel that served as *world waters*. Therefore, every detail of his clothes, and all the things that surrounded him, brought a certain message and were symbols that reflected people's ideas about the structure of the world. The shape of a headdress of the *Issyk emperor* is a symbolic image of the *world mountain*. The worship of the sun in the ancient cult of the Kazakhs is evident in the petroglyphs found on the Tamgaly rock formations from the Bronze Age. This sun cult was demonstrated by a sanctuary that functioned during this era in the Tamgaly tract, dedicated to the worship of the Sun Deity, featuring an altar made of large rock blocks. Among the various figures depicted, the solar symbols are considered the earliest representations. Imaging the sun-headed deities is a tradition to depict the sun as an anthropomorphic image of God, which has developed in ancient times. [Maksimova, 1985:23].

The cult of the Sun was the oldest cult of many nations, which appeared as a cult of fire, as mythology in archaic cultures was closely associated with the belief in the power of nature, such as fire, air, water, earth, etc. Fire was often endowed with supernatural qualities, and, above all, the ability to purify a person. Attributes of the solar cult were widespread throughout Kazakhstan. The importance of the cult of the sun in the life of the Turkic peoples is also

evidenced by the annual celebration of the spring equinox on March 21 - 22, called *Nauryz*. In the traditions of the Turkic people, this day was considered the onset of the New Year. In addition to special rituals, it was considered correct to meet and greet the first rays of the rising sun in *Nauryz*. Non-intrusion into the laws of existence, and sensitivity to nature helped a person to feel his involvement in the natural rhythm of nature, and its subtlest nuances. In traditional Kazakh culture, people thrived in harmony with their environment, seamlessly coordinating their lives with the biorhythms of nature. Unlike the linear perception of time found in many cultures, nomadic societies view time as cyclical, understanding life as a series of recurring cycles. This perspective is vividly illustrated through the changing seasons and the continuity of human generations. Summarizing the above facts, it can be stated that the human awareness of space and time in the Turkic culture was multidimensional and multilevel.

EXTENDED SUMMARY

Based on the philosophical analysis of space and time, it is possible to draw several conclusions about ancient Turkic culture where time is viewed as cyclical rather than linear. This perspective is rooted in the understanding of life's constant, repeating circular movement, which is reflected in the interpretation of existence as a cycle of changing seasons or human generations. In addition to a three-level vertical structure of the world—consisting of the heavens, the earth, and the underworld—there are beliefs about mythical "promised" fertile lands. Legends, such as those surrounding *Zher-Uyyk*, honor these lands. A notable aspect of the mythological worldview is the belief in a person's ability to freely transition between different dimensions. When examining the fundamental aspects of aesthetic perception in Kazakh traditional culture, it is important to recognize that the aesthetic understanding of the world is based on the philosophical and anthropological principle of harmony between humans and nature. In this context, the ecosophical nature of the culture is evident. Human life is intricately linked to the biorhythms of nature, which is reflected in the organization of life in accordance with the characteristics of the seasons.

The Turkic worldview is deeply rooted in the sacralization of space, where certain locations are imbued with spiritual significance. Sacred places, such as *Zher-Uyyk* and *Barsa-*

Kelmes, reflect the duality of space as both a source of hope and a realm of danger. The concept of sacred geography is further emphasized through rituals involving trees, mountains, and other natural elements, which are seen as bridges between the earthly and spiritual realms. The vertical axis of the Turkic cosmology divides the universe into three levels: the heavens, the earth, and the underworld. This structure is mirrored in myths and folklore, where heroes traverse these realms with the help of mythical creatures like winged horses or birds. Such narratives highlight the fluidity of space and time in Turkic culture, where transitions between dimensions are possible through spiritual or mythical means. Unlike the linear perception of time in many cultures, the Turkic understanding of time is cyclical, reflecting the rhythms of nature and the continuity of life. This cyclical view is evident in the celebration of Nauryz, the spring equinox, which marks the renewal of life and the beginning of a new year. The nomadic lifestyle of the Turkic peoples, characterized by constant movement and adaptation, reinforces this cyclical perspective. The concept of "The Path" (Zhol) in Turkic culture symbolizes both a physical journey and a philosophical quest for truth and self-discovery. This duality is evident in the legends of Korkyt-Ata and Asan-Kaigy, where the journey becomes a metaphor for the human experience of navigating the complexities of space and time.

The Turkic worldview is shaped by a syncretic blend of pre-Islamic beliefs, including shamanism, animism, and totemism, alongside Islamic influences. Rituals and practices, such as the veneration of ancestral spirits (aruakhs) and the worship of natural elements like the sun and fire, reflect the deep connection between humans and the natural world. The cult of the horse, a central motif in Turkic epics, underscores the importance of animals as companions and symbols of freedom in nomadic life. Astral and solar cults also play a significant role in Turkic culture, as evidenced by petroglyphs and archaeological findings. The worship of the sun and the heavens is linked to the Turkic rulers' claim of divine authority, as seen in inscriptions from the Orkhon Valley. These practices highlight the integration of cosmological beliefs into the social and political structures of ancient Turkic societies.

The study concludes that the Turkic perception of space and time is multidimensional, encompassing both physical and metaphysical realms. The cyclical nature of time, the

sacralization of space, and the integration of mythological and spiritual elements into daily life reflect a holistic worldview that emphasizes harmony between humans and nature. By exploring these themes, the research provides valuable insights into the philosophical and cultural foundations of ancient Turkic civilization. This extended abstract captures the essence of the study, offering a comprehensive overview of its key findings and contributions to the understanding of ancient Turkic culture.

REFERENCES

Gabitov T., Mutalipov Zh., Kulsariyeva A. (2000), *Culturology*, Almaty: Raritet.

H

Herodotus, "1985é, *History*, Vol. I., Moscow.

r

Jaspers K., (1994), *Origin and Goal of History [Smysl I Naznazhenye Istorii]*, Translated from German by M. I. Levina, Moscow: Respublika.

P

Maksimova A., Yermolayeva A., Maryashev A., (1985), *Petroglyphs of Tamgaly Track, Naskalnye Isobrazheniya Urishicha Tamgaly*, Alma-Ata.

R

Malov S., (1951), *Monuments of Old Turkic Writing System*, Moscow-Leningrad, p.451

Nurlanova. K., (1987), *Aesthetics of Artistic Culture of the Kazakh People [Estetika Hudoshestvennoy Kultury Kazakhskogo Naroda]*, Nauka, p. 174

K

Popescu, C. (2006). Space, time: identity. *National Identities*, 8(3), 189-206.

2

Samuratova, T. K., Musalimov, T. K., Albytova, N., Makhanov, M., & Omarbekova, N. K. (2015). Space and time as the fundamental elements of Kazakh World Image. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(5), 127-132.

v

Sidelnikova, V., (Ed.), (1958), *Kazakh Fairy Tales, Kazakhskie skazki*, Vol.1, Alma-Ata: Kazakh State publisher of fiction literature.

P

Valikhanov. Ch.Ch. (1985), *Collected works in 5 volumes*, Vol. 4, Alma-Ata: Kazakh Soviet Encyclopedia.

i

g

k

ä

- Yuan, M., Nara, A., & Bothwell, J. (2014). Space–time representation and analytics. *Annals of GIS*, 20(1), 1-9.
- Zhakupov, Z., Meirambekova, L., Aimukhambet, Z., Akhmetova, M., Yespekova, L., & Syzdykova, G. (2020). Linguistic representation of time and space in kazakh folklore genres. *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, (91), 523-535.
- Zhangaliyeva A., Esim., G., & Rakhmatullina, Z., (2024). Philosophical Interpretation of Time and Space In The Kazakh Falsafe. *Адам әлемі*, 99 (1), 26-32.

ЕДІГЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Kaliev JABAİ*

Seitkali DUISEN**

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Түркістан кеңістігінде ерте ортағасырлар тарихында Алтын Орда дәуірі аталған кезеңде түрік және славян халықтарына, солардың қатарында қазақ халқына да кеңінен танымал болған Әмір Едігеннің қазақ тарихына қатыстылығы мәселесі талданады. Едігеннің осы кезеңде түркі халықтарының ортақ мемлекеті саналатын Алтын Орда мен оған көршілес Орыс мемлекеті Литва княздігінің саяси, әлеуметтік-экономикалық өміріне өзінің жеке басының әскери, дипломатиялық, қолбасшылық қабілетімен, кейбір тұстарда қайшылықты іс әрекеттерімен де ықпалын тигізген. Сол арқылы осы халықтардың ауызша, жазбаша тарих деректерінде күрделі тарихи қайраткер ретінде есімі сақталғаны пайымдалады. Едігеннің Ноғай Ордасының, Ақ Орданың және Алтын Орданың (Ұлық Ұлыс, Жошы ұлысы) билігін әскери күшпен, реті келгенде айламен, құлық-сұмдықпен уысында ұстаған мемлекет басшысының қазақ халқының, оның алғашқы ұлттық мемлекетінің ізашары болған Жошы ұлысының бастапқы кезеңіндегі рөлі туралы ауызша және жазбаша тарихи деректерді талдау, саралау арқылы бұл мемлекет билеушісінің қазақ тарихына қатыстылығы дәлелденеді.

Кілт сөздер: Ноғай Ордасы, Ақ Орда, Алтын Орда (Ұлық Ұлыс, Жошы ұлысы), Қырым хандығы, Орыс мемлекеті, Литва княздігі, әмір, хан, король, Едіге, Тоқтамыс, Әмір Темір, Темір Құтлық, Алтын Орда хандары.

EDIGE VE KAZAK TARİHI

Özet

Makalede Büyük Türkistan coğrafyasında erken Ortaçağ tarihinde Altın Orda Devri olarak adlandırılan dönemde Kazak halkı dahil olmak üzere Türk ve Slav halkları tarafından yaygın olarak tanınan Emir Edige'nin Kazak tarihiyle alakasına dair meselesi incelenecektir. O dönemde Türk halklarının ortak devleti sayılan Altın Orda ile onun komşusu Moskov Devleti Litvanya prensliğinin siyasi, sosyo-ekonomik yaşamında diplomatik, yönetim becerileriyle birlikte bazı durumlarda çelişkili eylemleriyle de tesir etmiştir. Bu yüzden adıgeçen halkların sözel ve yazısal kaynaklarında karmaşık tarihi şahsiyet olarak isminin geçtiği varsayılmaktadır. Edige'nin Nogay Orda'sının, Ak Orda'nın ve Altın Orda'nın (Ulu Ulus, Joshu Ulusu) iktidarını askeri güçle, yeri geldiğinde hile ve kurnazlıkla avucunda tutan Devlet Yöneticisinin Kazak halkının ilk ulus devletinin öncüsü olan Joshu ulusunun ilk aşamalarda rolü şeklinde sözel ve yazılı tarihi verileri analiz ederek Edige'nin Kazak tarihine alakası olduğu kanıtlanacaktır.

Anahtar kelime: Nogay Ordası, Ak Orda, Altın Orda (Ulu Ulus, Joşı Ulusu), Kırım Hanlığı, Rus Devleti, Litvanya prensliği, emir, han, kral, Toktamıs, Emir Temir, Temir Kutluğ, Altın Orda hanları

* Prof. Dr., L.N.Gumilev Üniversitesi, Department of Regional Study, Astana/Kazakhstan, kaliev_zhabai@mail.ru.

** Prof. Dr., L.N.Gumilev Üniversitesi, Department of Regional Study, Astana/Kazakhstan, duisen52@mail.ru.

ЕДИГЕ И КАЗАХСКАЯ ИСТОРИЯ

Аннотация

В статье анализируется проблема причастности Эмира Едиге к казахской истории, которая была широко известна тюркским и славянским народам, в том числе казахскому народу в период эпохи Золотой Орды в истории раннего средневековья на евразийском пространстве. Предполагается, что в Золотоордынский период, общее государство тюркских народов, и соседнее с ней Московское государство, оказали влияние на политическую, социально-экономическую жизнь Литовского княжества как своими личными военными, дипломатическими, командующими способностями, так и противоречивыми действиями, тем самым сохранив имя этих народов как сложных исторических деятелей в устных, письменных исторических источниках. Анализируя и дифференцируя устные и письменные исторические данные о роли казахского народа, его первого национального государства на начальном этапе Улуса Джучи, когда глава государства, Едиге державший власть над Ногайской Ордой, Ак Ордой и Золотой Ордой (Улуг Улус, Улус Джучи) военными силами, в порядке, с умением и дарованием, аргументировали о роли правителя этого государства причастности в казахской истории.

Ключевые слова: *Ногайская Орда, Ак Орда, Золотая Орда (Улу Улус, Улус Джучи), Крымское ханство, Русское государство, княжество Литовское, Амир, хан, король, Едиге, Токтамыс, Амир Темир, Темир Кутлык, ханы Золотой Орды.*

EDIGE AND KAZAKH HISTORY

Abstract

The article analyzes the problem of Emir Yedige's involvement in Kazakh history, which was widely known to the Turkic and Slavic peoples, including the Kazakh people during the Golden Horde Period in the history of the early Middle Ages in the Eurasian space. Analyzing and differentiating oral and written historical data on the role of the Kazakh people, their first national state at the initial stage of the Jochi Ulus, when the head of state, who held power over the Nogai Horde of Edige, Ak Horde and Golden Horde (Ulug Ulus, Ulus of Jochi), argued with military forces, in order, cunning and guile, about the role of the ruler this state's involvement in Kazakh history.

Keywords: *Nogai Horde (White Horde) Ak Horde, Golden Horde (Ulug Ulus, Ulus of Jochi), Crimean Khanate, Russian state, Principality of Lithuania, Amir, Khan, king, Edige, Toktamys, Amir Temir, Temir Kutlyk, khans of the Golden Horde.*

КІРІСПЕ

Ер Едіге – орта ғасырларда өмір сүріп, Ұлы Түркістан тарихында өзіндік орын алған түркі тілдес халықтарға ортақ тарихи тұлға. Сондықтан олардың ауыз әдебиетінде Едіге туралы тарихи-қаһармандық жырлар туды. Түркі халықтарының бірқатарында Едіге туралы көптеген өлеңдер мен аңыздар сақталды. Түркі халықтарының басым бөлігі тағдырдың жазуымен үш ғасырдай Ресей империясы мен Кеңес Одағының құрамында болғанда Едіге туралы тарихи жазба және ауызша деректер сан қилы бағалауды,

түсіндіруді басынан өткізді және әр кезеңде әртүрлі ниетте, бағытта, сол уақыттың талабына сай тәпсірленді.

Жоғарыда аталған екі империяның танымал тарихшылары, әдебиетшілері немесе идеологтарының «ресми үкімдеріне» орай бірде лайықты тарихи бағасын алса, бірде «қараланды», ресми тарихтан шығарылып отырды. Түркі халықтарының бір бұтағы саналатын қазақ ақын-жазушылары, тарихшылары қиын қыстау жылдары Едіге туралы «бой тарта» жазса да, тым қате жаңсақ пікірлерге ұрынған жоқ.

Кеңестік идеология қыспағымен Едіге бейнесі «Қазақ халқының ата-бабаларының есімдері тізбегінен» сызылып тасталса да ұлт зиялылары Едіге тұлғасын ел басқарған, қорғаған Қобыланды, Шора, Сырым, Мамай, Қазтуған, Шалкиіз сынды қазақ батырларының қатарында бейнелеуге ұмтылып отырды. Кеңестік Қазақстанда Едігені зерттеуге тыйым салған уақыттың өзінде қазақ халқының жадында ел қорғаған қаһарман ретінде сақталып, есімі ер балаларға қойылып, тарихи жер бедерлеріне берілді.

1. МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Едіге әмірдің тегі, оның өз заманындағы түрік және славян халықтарының тарихи оқиғаларындағы әрқилы бағаланған рөлі мәселелері ғылыми методологиялық және тарихи даму барысындағы жүйелілік әдістеріне сүйене отырып қарастырылды. Ал тарихи және этномәдени оқиғалар мен құбылыстар жаңа теориялық-методологиялық ұстанымдар арқылы бірқатар жағдайларда гипотетикалық қайта құрастырулар арқылы негізделді.

2. ТАЛДАУ

Тарих философиясы мен әдістемесінің негізін қалаушылардың бірі К. Ясперс (1883-1969) Тарихтың мәні мен мақсаты атты еңбегінде тарихты, тарихи тұлғаларды, олардың заманын тереңірек тану үшін тек жазба, заттай (археологиялық) деректердің жеткіліксіздігін айта келе бізге асыл сөз жеткенде ...тек ауызша мәліметтер ғана бізге адамның жан-дүниесі, көңіл күйі мен қозғаушы күштерін сезінуге мүмкіндік береді, - деп пайымдаған [Ясперс, 2006: 546]. Қазақ әдебиеті ғылымы орнықтырған тарихи жыр тарих емес, олар тарихтың көркем шежіресі деген қағиданы ескере отырып Ер Едіге тұлғасын бағалауда ол туралы эпостағы мәліметтерді жазба деректермен салыстыра отырып пайдаланудың тигізер пайдасы мол деп ойлаймыз. Әмір Едіге басқарған ұлыстар орыс мемлекетімен іргелес және тығыз қарым-қатынаста болғандықтан бұл қайраткер туралы олардың жазба деректерінде де мәліметтер молынан кездеседі. Орыс деректерінде Едіге

туралы жырды алғаш рет 1820 жылы Сибирский вестник журналы жариялады. Бұл Сібірде туып өскен жазушы Г. Спасскийдің қазақтар арасынан жинап, қарасөз түрінде жазған орысша мазмұндамасы еді. Осыған ілесе 1830 жылы А.Ходзько Астрахань маңындағы ноғайлардан Едіге жайында бірнеше жыр жазып алды [Қосанов, 2006: 442].

Кеңес заманының тарихшы академигі Б. Греков: В русской историографии давно сложилось представление о Едиге как об одном из наиболее коварных и хищных ордынских правителей. Это представление покоится на наиболее ценном полном источнике по истории русско-татарских отношений конца XIV и начало XV русской летописи, - деп жазған [Греков, 1950: 384]. Ресей тарихшыларының Әмір Едігені жағымсыз қайраткер ретінде сипаттауын түсінуге болады, өйткені Алтын Орда (Ұлық Ұлыс) Орыс мемлекетін 240 жылдай бағыныштылықта ұстағаны белгілі. Едіге эпосын қазақ, ноғай, татар, қарақалпақ, башқұрт, өзбек, түрікмен сияқты түркі халықтары XIV-XV ғасырлардан бастап 1944 жылға дейін айтып келді. Бірақ Кеңес Одағында 1944 жылдан бастап Едіге мен оның ұрпақтарына байланысты жырлар жарияланбады және ауызға алынбады. Себебі: сол жылы тамыз айында татар облыстық партия комитетінің жұмысы туралы Татарстан партия ұйымы бұқаралық-саяси және идеологиялық жұмысының жайы мен оны жақсартудың шаралары туралы БК(б)П Орталық Комитеті қаулы қабылдап, сонда қатты сыналды. Қаулыда бұл эпосты өткен заманды дәріптеушілік, моңғол-татар басқыншылығын ақтау бар деген айып тағылды.

1947 жылы 21 қаңтарда Қазақстан Коммунистік Партиясы Орталық Комитетінің де қаулысы шығып, онда Қазақ әдебиеті тарихын құрастырушылардың саяси босандығы сыналды. Қаулы шыққан соң құрастырылып жатқан Қазақ әдебиеті тарихының бірінші томына енген Едіге жыры, оның ұрпақтарына қатысты Орақ-Мамай жыры алынып тасталды [Греков, 1950: 475]. 50-ші жылдары қазақ әдебиетшілері мен тарихшылары тарапынан Мәскеу билігіне Едіге жырына берілген бағаны қайта қарау туралы әлсіз әрекеттер жасалғанымен нәтиже шықпады. Едіге тұлғасын Едіге жыры арқылу танылуы көбірек болып, оның ғылыми тұрғыда тарих үшін талдау аз жасалынғандықтан, тарих жағынан бұрын әдебиеттану тұрысынан қарастырылғаны айтылды [Алпысбес, 2020: 28].

КСРО құлап көптеген түркі халықтары тәуелсіздік алған соң Едіге жырын жариялау, зерттеу қайта қолға алынды. Эпосты зерттеушілердің бірі, филология ғылымдарының докторы Жұбаназар Асанұлының дерегіне қарағанда бүгінгі таңда Едіге

эпосының 50-ге тарта нұсқасы бар. Оның ішінде Шоқан нұсқасы 1400 жол, ноғай нұсқасы 1500 жол, башқұрт нұсқасы 5000 жол, татар нұсқасы 7000 жол, қарақалпақтағы Өтенияз нұсқасы 13680 жол, Қияс нұсқасы 16296 жол. Бәрінде де Едіге деген ер еді, елдің қамын жер еді, - деп дәріптеледі [Асанұлы, 2013, 7 наурыз]. Өткен тарихқа шегініс жасап қарасақ XIX ғасырда түркі жұртына ортақ жырдың тарихи негіздерін ғылыми тұрғыдан саралауға алғаш қадам жасаған автордың бірі Шоқан Уәлиханов болғанын көреміз. Джир Идыге по событиям относится к концу XIV века, должно быть составлен в начале XV века. Это доказывається многими старинными словами и оборотами, которых теперь нет в языке, - деп, мұндағы тарихи оқиғалардың XIV ғасырда өтіп туындының XV ғасырда пайда болғанын көрсетеді [Валиханов, 1985: 297]. Жырдың ең басты қаһарманы Едіге екенін де осы қазақ ғалымы айтты. Ш.Уәлиханов Едігенің Шыңғыс әулетінен болмаса да Алтын Орданың төрт ханының атынан жеке дара билік жүргізген қайраткер екенін жазып кеткен.

Зерттеушілердің пікірінше, түркі халықтарында сақталған жырдың нұсқаларында Едігенің жеке басына байланысты деректер мен пікірлерде қарама-қайшылықтар мол екені байқалады. Тәуелсіздік жылдары белгілі қазақ тарихшысы Бүркітбай Аяған Алтын Орда тарихына арналған дәрістер жинағында Едіге туралы бес беттік тұщымды мәлімет берген [Аяған, 2020: 147-150]. Отандық тарихшылардың бұл тарихи тұлға туралы басқа еңбектері кездеспеді. Зерттеушілердің еңбектерінде және Едіге эпосында бұл тұлғаның өмір жолы, атқарған істері қым-қиғаш қарама-қайшылықтарға толы екендігі байқалады.

Фольклор зерттеушілердің бірқатарының пікірінше көзінің тірісінде-ақ Едігені жек көрушілер жеткілікті болған. Олар Едігені Алтын Орданы құлатуға жеткізген деп айыптайды. Даттаушылар ішінде атақты Әмір Темір мен Тоқтамыс ханның алар орны бөлек. Бұларға арқа сүйеген түркі халықтарының едәуір бөлігі Едігенің саясатын жамандап, әңгімелер, өлең-сөздер, аңыздар таратқан. Едігетанушы Жұбаназар Асановтың пікірінше Едігені қаралау да, мақтау да сол заманда, көзінің тірісінде бар еді, әлі де жалғасуда [Асанұлы, 2013, 7 наурыз]. Дегенмен Ж. Асанұлының дерегі бойынша бүгінгі ноғай және қарақалпақ ғалымдары еңбектерінде Едіге бірыңғай мақталып, әсіре дәріптеледі екен.

Кеңестік және посткеңестік заманда Едіге жырын зерттеуге В. Жирмунский, П. Мелиоранский, А. Самойлович, М.Тынышбаев, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, С.Қасқабасов,

М.Мағауин, Е.Мағауин сияқты белгілі ғалымдар азды-көпті өз үлестерін қосты. Бәрі де эпосқа жоғары баға берді [Қосанов, 2006: 442]. Едіге әмірдің тұлғасын тарихи тұрғыдан зерттеу мәселесі қазақстандық ғалымдар тарапынан әлі қолға алынбай келеді. Едігенің түркі халықтары, соның ішінде қазақ тарихындағы рөлі туралы аз ғана ғылыми мақалалар мен пікірлерді есепке алмағанда арнайы ғылыми еңбектер жоқ. Белгілі қазақ тарихшысы Бүркітбай Аяған Едігенің шығу тегі туралы зерттеушілер, шежіретанушылар арасында пікірталастар көптігін алға тартады. Бір деректер Балтықшының емес, Құтлықияның баласы, келесілері қоңырат, маңғыт (ақмаңғыт) және қожа тұқымынан, тіпті аңыздағы Баба Тұқластың ұрпағы деген болжамдар барын да алға тартады [Аяған, 2020:147].

Біздің ойымызша қазақ энциклопедиясында жазылғандай Едіге Қаратау өңіріндегі Құмкент қаласын билеген маңғыт әулетінен шыққан Құтлу Қабаның (Кутлу-Каба) баласы [Қаратаев, 1974:105]. деген дерек шындыққа жанасымды сияқты. Неміс ғалымы К. Райхл қарақалпақ жыршыларының Едіге батыр жырының нұсқасын да жазып, аударып, жарыққа шығарған еді [Reichl, 2007]. Отандық ғылыми еңбектерде ортағасырлық Құмкент шаһарының орны Оңтүстік Қазақстан облысының Шолаққорған ауданынан 30 шақырым жерде, Байқадам кентіне барар жолдың бойында екені көрсетілген. Құмкент қаласы XIII-XIV ғасырларда Таластан Сайрамға қарай созылатын сауда жолының бойында орналасты және XV ғасырдың аяғына дейін адамдар мекендегені және бұл қоныстың орнын Ә.Х.Марғұлан және А.Н.Бернштам сияқты танымал ғалымдар зерттегені жазылған [Қосанов, 2006:434-435]. Есімдері танымал екі ғалымның Құмкент шаһары тарихта болғандығы және мұнда көптеген түрік тектес халықтар бірге мекендегені туралы ойға жетелейді. Сонымен Едігенің осы аймақта дүниеге келуі мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды.

Ал ерте замандарда ноғайлардың Қазақстанның оңтүстігі мен қырғыз жеріне дейін қазіргі қазақ, өзбек халықтарымен бірлесе жайлағаны туралы деректер кейінірек мақаламызда айтылады. Дегенмен зерттеушілердің басым бөлігі әмір Едігені түркілердің бір бұтағы ноғай халқының өкілі деп біледі. Солардың бірі, қазақ халқының орта ғасырдағы тарихын көп зерттеген Қожабекұлы Байұзақ Албанидің 1960 жылы жарық көрген көптомдық Народы Кавказа деген кітаптан жинақтаған деректеріне қарағанда орта ғасырлар мен жаңа заманда Қырым ханына, Түрік сұлтандығына, Ресей патшалығына тәуелді болған ноғай халқының негізгі бөлігі 400 жыл бойы Қырым мен

Еділ арасында өмір сүрді. Өмір Едігенің баласы Нұраддинің билік құрған 1426-1440 жылдары Ноғай Ордасы күшейіп, одан кейінгі жылдары әлсіресе да Ресей билігін 1600 жылға дейін толық мойындамаған. Ресей отаршылдығы зардабына шыдамаған ноғайлардың 1866 жылы 180 мыңы Түркияға қоныс аударған. Қазіргі уақытта Ресей Федерациясы құрамында қалған ноғай халқының аздаған бөліктері Шешен, Ингуш, Қарашай, Шеркес, Дағыстан және Ставрополь өлкесінде мекендейді [Албани, 1994: 217-219].

Ноғай Ордасының тарихын терең зерттеген Ресей тарихшысы В.Трепавловтың пайымдауынша ноғайлардың осы саяси бірлестігі XIV ғасырдың 90-жылдары Батыс Қазақстанда Жайық пен Ембі өзендері арасында орнығып уақыт өте келе жер аумағын ұлғайтты [Трепавлов, 2016: 64]. Осы автор ұлыстың (Юрт) негізін қалаушы Едіге екенін көрсетіп, лауазымы тарихи деректерде түменбасы-темник (он мың әскер қолбасшысы), әмір, беклербек атауларымен кездесетінін жазады. Қазақстандық ресми тарихнамада Алтын Орданың ыдырауы барысында пайда болған ірі мемлекеттік бірлестіктің бірі Ноғай Ордасы екені және XIV-XV ғасырларда оған Батыс Қазақстан аумағы кіргені көрсетілген. Ноғай Ордасын іс жүзінде 15 жылдай (1396-1411) өз қолында ұстаған Едіге тұсында оқшаулана бастағаны және XV ғасырдың ортасына қарай тәуелсіз мемлекетке айналғаны баяндалады [Алдажұманов, 2010:110].

Осы арада қазақстандық академиялық басылымдарда Ноғай Ордасының Ноғай ұлысы, Ноғай жұрты, Маңғыт жұрты аталатынын және бұл мемлекеттің Қазақстан аумағында пайда болғаны туралы нақты жазылғаны, Ноғайлы ұлысының негізін қалағандардың бірі әмір Едігенің де қазақ жеріне, тарихына тікелей қатысы барлығы мойындалғаны байқалады [Алдажұманов, 2010:159]. Бестомдық Қазақстан тарихының екінші томында Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығы халықтарының жақын туыскандығы туралы Ш.Уәлихановтың жазғаны және Шоқанның алғашқы қазақ ханы Жәнібек тұсында достық қатынаста өмір сүрген ноғайлар мен қазақтарды екі туысқан орда дегенін алға тартады [Алдажұманов, 2010:160]. Ш.Уәлиханов қазақ және қырғыз шежірешілерінен, халық тарихын жадында сақтаған көнекөздерден естігендеріне сүйеніп бір кездері ноғайлардың Алатауға, қырғыздың Ыстықкөліне дейін барып жайлағанын, Ыстықкөл маңында ноғайдың бірнеше қалалары болғаны, тек апаттан соң қирағанын, желді, дауылды күндері көл жағасына-қайранға олардың үй мүліктерін толқын айдап шығарып тұратынын жазған. Қазақтардың аңыз-жырларында ноғай мен

қазақ аралас көшіп, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман еді деп айтылғанын еске алады [Уәлиханов, 1985: 113-114].

Ноғайлар жеріне қалмақ ханы Хоурлық шапқынынан соң, ноғайлар Жайық пен Еділдің арғы бетіне өтіп, қазақтар 1636 жылы оңтүстікке ығысады... Қазақ пен ноғайлардың жылап айрылысуы, сол кезде дүниеге келген аңыз-дастандарда, күйшілердің қобызда ойнаған күйлерінде өшпес із қалдырды. Ол дастан-жырларды, күйлерді тыңдаған кәрілердің сақалдарынан тарам-тарам жас ағып, мұң-шерге батады. Ормамбет би өлген күн. Он сан ноғай бөлген күн, - деп жырлайды дала жыраулары-деп тебіренсіпен жазады Шоқан Уәлиханов [Уәлиханов, 1985:124]. Ноғай халқы, олардың ел басқарған қайраткерлері, солардың ішінде әсіресе Едіге есімі қазақ халқының тарихымен, фольклорымен тығыз байланысты. Қазақ ішінде Едігенің есімі өте әйгілі. Қазақ халқына ол батыл да, саяси қаһарман ретінде танымал. Қазақстанда елді мекендер, алаңдар, Ақтөбе қаласындағы көше Едіге есімімен аталады. Ұлытауда бір-бірінен алыс емес жерде орналасқан Едіге мен Тоқтамыс атты қос шоқылар бар [Аяған, 2020: 147].Кезінде Шоқан Уәлиханов та ортағасырлардағы аласапыран заманда түркі-моңғол тайпаларының біріккен одақтары болғанын, олардың кейбірі саяси тұтастыққа жеткенін Рашид-аддин мен А.Левшиннің деректеріне сүйеніп жазғаны белгілі. Ш.Уәлиханов ноғайлының Едіге жырын еске ала отырып, Сарайшық қаласы төңірегінде Ноғайлы елі болғанын жазады [Уәлиханов, 1985:110].

Едіге (1352-1419) маңғыт руының биі, қолбасшысы. Шыңғыс ханның әулетіне жатпаса да өзінің қарым-қабілеті, арқасында XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басында Алтын Орда (Ұлық Ұлыс) тағын иеленген ел басшысы бола білді. Поляк және орыс тарихи деректерінде Едіге Ноғай Ордасының, Алтын Орданың беклербегі ретінде сипатталады. Бұл тұрғыда Алтын Орда ұғымының қалыптасуы туралы ізденістер жайында сөз қозғаған ғалымдар, бұл ұғымның түркі шежірелерінде айтылатын нұсқасымен қатар батыс Еуропа қоғамының ой-санасында қалай пайда болғаны жайлы да айтқан еді [Алпысбес, Алеушинов, 2023: 466]. Едігенің өмірінің елеулі кезеңі Алтын Орда мен Әмір Темір арасындағы соғыстармен тікелей байланысты өтті. Едіге тарих сахнасына өзінің басты қарсыласы Тоқтамыспен қатар шықты. 1378 жылы Тоқтамыс Ақ Орда ханы Темір Мәлікті жеңіп Ақ Ордаға ие болғанда Едігенің әкесін өлтіртеді. Осыдан кейін Едіге Тоқтамыстан қашып, Әмір Темірді паналайды. Кейбір деректерде Әмір Темірдің бір әйелі Едігенің апасы болғаны айтылады, бұл да Едігенің қуатты билеушіні

жақынсырап паналауына бір себеп болса керек. Сонымен бірге Әмір Темірдің айналасына Тоқтамыстан қашқан көптеген Алтын Ордалық төрелер мен билер жиналады.

Ақырында 1391 жылы Тоқтамыс пен Әмір Темірдің соғысы басталғанда, Едіге мен басқа қолбасшылар бұл соғысты елдеріне қайту үшін бір орай деп білді. Әмір Темір Алтын Ордаға шабуыл жасағанда, Едіге бас қолбасшы ретінде қол бастады. Ресейдің тарихнамасында Едіге Ноғай Ордасының негізін қалаушы маңғыт руы әулеті басшысы ретінде аталады. Ресей мемлекеті Ноғай Ордасын талқандап, оның мырзаларын өзіне бас идіріп, империяға қызмет етуге мәжбүрлегені мәлім. Ресей мемлекетіне қызметімен тарихта қалған Урусов, Шайдеков, Юсупов, Суюндиков княздері Едіге әулетіне тарағандар ретінде белгілі. Едігенің Алтын Орда тағын иелену жолындағы күресіндегі опасыздықтар мен бұралаң жолдардан өтуіне баға беру үшін Алтын Ордадағы сол кездегі жағдайға жазушы, тарихшы Мұхтар Мағауиннің берген төмендегідей сипаттамасына назар аударған жөн деп білеміз. 1357 жылы Алтын Орданың ұлы ханы Жәнібек өлгеннен соң елдің саяси жағдайы қиындайды, аумалы төкпелі «бұлғақ кезеңі» туады. Қазақта ескіден қалған Нар мойыны кесіліп, Бердібектің өлген жері деген мақал бар. Бұл Бердібек - Жәнібек ханның туған ұлы. Аталарына тартпаған қорқау, залым, таққа таласар деген қауіппен, кіндіктес, немере-шөбере туыстарының түгел көзін жояды, ел жұртына қарабет болып, арада екі жыл өтер-өтпестен өзі де кісі қолынан өледі. Бердібектен соң шынында да нар мойыны кесіледі, яғни Алтын Орданың негізін салған Бату ханның тұқымы құриды, Жошыдан тараған басқа әулеттер ішінде таққа талас басталады. Тарихшылардың есебі бойынша, үлкен бұлғақ дәуірінде айналасы 20 жыл ішінде Алтын Орда тағында 14 хан ауысыпты. Ешқайсысы еркімен түспеген, бәрі де өзара қырқыс нәтижесінде қазаға ұшыраған [Мағауин, 1995: 10-11].

Қарудың, әскери күштің қауқарына сүйеніп, билеушілердің тақ таласы кезінде, мемлекетаралық қатынастарда неше түрлі айла-шарғыларға, опасыздықтарға, адам жанын түршіктіретін қанды қылмыстарға барған сол ортағасырлық қатал, Исай Калашников сипаттағандай сұм заманда өмір сүрген Едігенің кейбір әрекеттерін қазіргі заман тұрғысынан айыптау орынсыз болар деп ойлаймыз. Ноғай Ордасының тарихын терең зерттеген ресей тарихшысы В.Трепавлов Едіге дәуірі деп айдарлаған бұл кезең билікке таласушы топтар арасында өзара қырқыстың өршіп Ақ Орданың Жошы ұлысынан (Алтын Орда) іс жүзінде бөлініп, өз алдына жеке мемлекет болған кез еді. Едігенің тақ үшін күресте оның Шыңғыс әулетінен болмауы, қарсыластарының оны хан

тағына лайықсыз қарасүйек, - деп кемсітуі олармен аяусыз күресуіне, осы күресте оны адамгершілікке жат әрекеттерге баруға итермелегенін де назардан шығармау керек. Ақ Ордада одан кейін бүкіл Алтын Ордада, одан кейін өкімет билігі Тоқтамыс қолына өткен кезде Едіге оған опасыздық жасап, немере туысы Темір-Құтлық (Тимур-Кутлук) екеуі Әмір Темірге жақтасады.

XX ғасыр басындағы татарлардың Шора журналында жарияланған тарихи деректерге қарағанда Едіге Әмір Темірді үгіттеп, 1391 жылы Тоқтамысқа қарсы жорық жасауға көндіреді. Тоқтамыс ханның көп санды әскерінің құрамында Едігенің руластары бар болғандықтан оларға астыртын хабар жіберіп шайқас кезінде Тоқтамысты тастап кетуге көндіреді. Сол себепті Тоқтамыс жеңіліп қашады. Сөйтіп Едіге Тоқтамыстан кегін алады [Қазыбек, 1998: 54-55]. 1391 жылы Темірді де тастап шыққан Едіге Еділ мен Жайық арасындағы жерлерді жеке билей бастайды. Ол кейінірек Алтын Орданы да өзіне қаратты. Алтын Орданың ханы деген атаққа Темір Құтлық әншейін ие болғанымен, оның шын мәніндегі билеушісі (1396-1411) әмір Едіге болды. М. Сафарғалиевтің дерегінше Темір Құтлық ханның тірі кезінде-ақ Ордадағы барлық князьдардың князы болып алған Едіге Темір-Құтылық өлгеннен кейін мемлекетті басқаруды түгелдей өз қолына алды. Алайда хан ұрпағы болмағандықтан Едіге оның алдындағы Мамай сияқты өзіне хан атағын бере алмады. Хан тағына Жошы ұрпағынан шыққан ханзадаларды отырғызуға мәжбүр болған Едіге солар арқылы мемлекеттегі бүкіл істерді толық биліктегі әмірші ретінде басқарды [Сафарғалиев, 2014: 208].

Тарихшы Ж. Сәбитовтің дерегінше Өзбек хан реформасынан кейін әмірлердің билікке араласуы басталды. Алтын Ордада әмірлерден 9 билеуші шықса, солардың бірі Әмір Едіге болды [Сабитов, 2020: 21]. Тарихи әдебиеттерден Едігенің билікке қол жеткізу жолында бірқатар соғыстар жүргізгенін байқауға болады. Едіге Темір Құтылықпен бірге Тоқтамысқа қарсы күресті. 1397 жылы Едіге Алтын Орда әскерінің қолбасшысы болды. 1399 жылы Едіге Ворскле өзенінің бойында Литва князы Витовтың және Литваға қашып кеткен Тоқтамыстың әскерін талқандады. 1399 жылы Темір-Құтлық өлген соң Едіге Алтын Орда тағына Шәдібекті отырғызды. Шәдібектің тұсында бұрынғы Жошы ұлысының жері ақырғы рет түгел біріктірілді. 1407 жылы Едіге Булгар қаласында өзін хан жариялаған Тоқтамыстың баласы Жалел ад-Динге қарсы жорық ұйымдастырды. 1409 жылы Едіге қарулы күштерімен өкшелей жүріп Батыс Сібірді паналап жүрген Тоқтамысты тауып өлтіріп өзінің бір басты бақталасынан біржолата құтылады [Аяған,

2020: 148-150]. Әмір Едіге 1408-1409 жылы Руське шабуыл жасады. Ондағы мақсаты Орыс мемлекетін Алтын Ордаға қайтадан салық төлеуге мәжбүр ету еді. Жорық барысында орыстың Серпухов, Дмитров, Переяславль, Нижний-Новгород т.б. қалаларын қиратты. Москваны да қоршады бірақ оны ала алмады. Егер Едіге дарынсыз, нашар қолбасшы болса осыншама шайқастар жүргізіп, көбінде жеңіске жетпеген болар еді.

Шора журналындағы мақалаларда татар зерттеушілері орыстың атақты тарихшылары Карамзин мен Соловьевтің еңбектеріне сүйеніп Алтын Орда хандары жиі ауысып, биліктері әлсірегенін сезіп еркінсі бастайды. Олар Алтын Орда астанасы Сарайға сый-сияпатпен келіп, салық төлеуден бас тартты. Оларды тәубесіне келтіруді ойлаған Едіге Полад-Темірді 1408 жылы хан сайлатқан соң Мәскеуге жорыққа аттанады. Мәскеу князі мұны естіп, әскер жинап дайындалғанымен, бас қауіпсіздігін ойлап әйел-баласын алып Кострома қаласына қашып кетеді. Едіге әскерімен 30 қарашада Мәскеуге жетіп қоршауға алады. 20 күннен кейін Мәскеу қорғанысшылары 3 мың сом ақша төлеген соң, Едіге әскерін алып Ордаға қайтады. Сол кездегі деректер Едігенің Мәскеуді шабуылмен алмай тез қайтуын, Ордаға бір шаһзаданың шабуыл жасағаны туралы қауіпті хабар жетуінде деп түсіндіреді. Дәл осы кезде Темір-Құтылықтың ұлы Сарай қаласына шабуыл жасап Полад хан мен Едіге мырзаны Орданы тастап қашуға мәжбүр етеді. Бірақ көп уақыт өтпей Тоқтамыс ханның ұлы Жалал ад-Дин Сарайдан Темір ханның өзін қуып шығады. Полад хан мен Едіге мырза Қара теңіз жағалауына жетіп Ордадан бөлек Қаратеңіз ұлысын (кейін Қырым хандығына айналады) құрып Поладты хан етіп билік жүргізе бастайды. Едіге 1416 жылы Литва князі Витовтпен соғысып жеңеді. Көп тұтқындар мен олжаға кенеледі. Бірақ Едіге жан-жақтан қауіп көптігін ескеріп, жағдайды ушықтырмай Витовтпен дипломатиялық жолмен қарым-қатынасты жақсартуға кіріседі. Елшілікпен қызыл мәуіті жапқан үш түйе, 27 ат және князге хат жібереді. Едіге хатында екі жақтың да асыра сілтеп қателік жіберіп, соғысып көп қан төккенін, енді бейбіт өмір сүрейік деген мағынада ұсыныс жасайды. Осылайша екеуі татуласады [Қазыбек, 1998: 58-59].

Едіге бір жағынан бұл татуласуды Алтын Орда билігін қайтарып алуға пайдаланбақшы болды. Едіге қарсылыстарымен күресте дипломатиялық тәсілдің бірі ретінде әулеттік некені де тиімді қолдана білген. Мәселен, Әмір Темір ұрпағы Шахрұқтың баласына бір қызын ұзатып қарым-қатынасты жақсартуға ұмтылды [Сафарғалиев, 2014: 215]. Едіге бір қызын өзі таққа отырғызған Темірбек ханға ұзатып

күйеу баласымен туыстықты нығайтуға тырысқан, бірақ ол үміті ақталмады [Аяған, 2020:149]. Едіге осындай туыстық қатынасты Тоқтамыспен арада да қолданған. Қадырғали Жалайырдың дерегіне қарағанда Едігенің бір әйелі Тоқтамыстың бір баласы Күшік сұлтаннан туған Жәніке болды. 1410-1412 жылдары Алтын Ордада болған аласапыран кезде Едіге өкімет билігінен айрылады. Өкімет басына қайтадан Тоқтамыстың балалары келді. Едіге жан сауғалап Хорезмге қашып барады, бірақ көп ұзамай (1414 ж.) ол жерден Герат ханы Шахруқ Едігені қуып жібереді. 1419 жылы Сарайшық қаласының түбінде Едіге Тоқтамыстың баласы Қадырбердінің қолынан қаза тапты [Қаратаев, 1974:115]. Шора журналындағы дерек бойынша Едігенің мүрдесі Қажытархан (қазіргі Астрахань) қаласының шығыс жағына жерленген [Қазыбек, 1998: 59]. Авторлардың дерегінше Едіге ислам дінін берік ұстанған, діндар адам болған. Өлерінде жауларынан рұқсат сұрап, дәрет алып, намазын оқып барып өмірмен қоштасыпты.

3. ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Едіге туралы Ибн Арабшаһ мынадай жазба қалдырыпты: Едіге мырза аса ақылды білгір саясатшы еді. Досына мейірімді, дұшпанына қатал болды. Отыз күн ораза бес уақыт намазын қаза қылған емес. Шарифат амалдарын орындай жүріп, ғылым, білім, өнер туралы кітаптарды да жиып, оқып-біліп отырды. Сөзін тыңдайтын достары да мол еді. Жиырма жыл Дешті-Қыпшақта төре болып тұрды. Жақсы өмір сүрді. Жиырмадай баласы қалды» [Қазыбек, 1998: 60]. Қазіргі қазақстандық тарихнама 1419 жылы Едіге қазасынан кейін Алтын Орда шын мәнінде орталық билігі бар мемлекет болуын тоқтатып, XV ғасырдың ортасына қарай біржола ыдырады деп түйін жасайды [Алдажұманов, 2010:110].

Едіге тұлғасы көптеген түркі халықтарының жадында сақталып, 600 жылдан астам уақыт өтсе де есімі мен ел тұтастығын сақтау жолында атқарған істері ұмытылмай, қайта жаңғырып, тұтас түркі жұртының орта ғасырлардағы Еуразиядағы ең қуатты империя - Алтын Орданы (Ұлық Ұлыс) 14 жыл көшпелі ноғай-қыпшақ ұлыстарының намысын қорғағандықтан, қазақ халқының тарихи жадында Ел қамын жеген ер Едіге деген атпен есімі сақталды. Қазақтың бұрынғы ақын-жыраулары және қазіргі бірқатар қазақстандық қоғамтанушы ғалымдар - тарихшылар, әдебиетшілер, заңгерлер, тарихи зерттеушілер Едігені тарихи тұлға, Алтын Орданың (Ұлық Ұлыс, Жошы ұлысы) басқару тізгінін ұстаған ақылды би, шешен, қол бастаған батыр, шебер қолбасшы, дипломат

ретінде таныды. Сондықтан Едіге ежелден туысқан қазақ-ноғай халықтарына ортақ тарихи тұлға, нақты айтқанда Алтын Орда мемлекетін сақтап нығайту жолына өмірін арнаған мемлекет басшыларының бірі ретінде қазақ тарихында өзіндік орны бар қайраткер ретінде орнықтыру әділдік болар еді деп білеміз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біріншіден, Едіге тұлғасы көптеген түркі халықтарының тарихи жадында сақталып, мың жарым жылдан астам уақыт өтсе де есімі мен түркі халықтарының тұтастығын сақтау жолында атқарған істері ұмытылмай, қайта жаңғырып, тұтас түркі жұртының орта ғасырлардағы Еуразиядағы ең қуатты империя — Алтын Орда (Ұлық Ұлыс) билеушісі ретінде тарихта орын алды.

Екіншіден, Едіге әйгілі Шыңғыс әулетінен шықпаса да, қара халық арасынан, яғни қазақы пайыммен айтқанда қарасүйек тобынан шығып, Ноғай ұлысы билігін қолында ұстап, 1396-1419 жылдары оның басты бегі (беклербек) болды.

Үшіншіден, Едігенің тек осы ұлыспен шектеліп қалмай одан әрі Ақ Орданы, одан соң Алтын Орданы билеуге қол жеткізуі оның талантты, айлакер, батыл саясаткер, қолбасшы, дипломат екендігін байқатады.

Төртіншіден, Едіге әмір ноғай-қыпшақ ұлыстарының мемлекет басшысы ретінде солардың мүддесін қорғап қызмет жасағандықтан қазақ халқының тарихи жадында Ел қамын жеген ер Едіге деген атпен есімі сақталды.

Бесіншіден, қазақ халқын, мемлекетін құраушылардың бірі қыпшақ ру-тайпалары болғандығы және олардың ноғай халқымен ғасырлар бойы шығу тегі бір және тілі, діні, ділі, салт-дәстүрі, мәдениеті, шаруашылық жүргізу әдіс-тәсілдері ұқсас болғандығы тарих ғылымында мойындалған ақиқат. Әмір Едіге сол ноғай ұлтының төл өкілі және қазақ пен ноғайға ортақ тарихи тұлға.

Сондықтан Едіге ежелден туысқан қазақ-ноғай халықтарына ортақ тарихи тұлға, нақты айтқанда Алтын Орда мемлекетін сақтап нығайту жолына өмірін арнаған мемлекет басшыларының бірі ретінде қазақ тарихында өзіндік орны бар қайраткер ретінде орнықтыру әділдік болар еді деп білеміз.

EXTENDED SUMMARY

The article analyzes the problem of Emir Yedige's involvement in Kazakh history, which was widely known to the Turkic and Slavic peoples, including the Kazakh people during

the Golden Horde Period in the history of the early Middle Ages in the Eurasian space. Analyzing and differentiating oral and written historical data on the role of the Kazakh people, their first national state at the initial stage of the Jochi Ulus, when the head of state, who held power over the Nogai Horde of Edige, Ak Horde and Golden Horde (Uluk Ulus, Ulus of Jochi), argued with military forces, in order, cunning and guile, about the role of the ruler this state's involvement in Kazakh history. Edige — took his place in history as the ruler of the Golden Horde (Ulu Ulus). He led the rule of the Nogai Ulus in 1396-1419, although Edige was not from the famous Genghis dynasty. Edige is a historical figure common to the Kazakh-Nogai peoples since ancient times, so it would be fair to establish him as one of the heads of state who devoted his life to strengthening the Golden Horde state, as a prominent figure in the history of Kazakhstan.

Edige's contributions to Kazakh history are evident in his role as a unifying figure for the Turkic tribes. He is often portrayed in oral epics and historical narratives as a protector of the people and a skilled statesman. These accounts highlight his ability to navigate complex political landscapes, including his interactions with neighboring powers such as the Russian state and the Grand Duchy of Lithuania. The legacy of Edige is preserved in the oral traditions of various Turkic peoples, including the Kazakhs, Nogais, Tatars, and Bashkirs. These epics, which celebrate his heroism and leadership, have been passed down through generations. For instance, the "Edige Epic" exists in multiple versions, with some extending to thousands of lines. These narratives emphasize his role as a defender of the Turkic peoples and a key figure in the history of the Golden Horde. In addition to oral traditions, Edige's life and achievements are documented in historical records from both Turkic and non-Turkic sources. Russian chronicles, for example, provide accounts of his military campaigns and diplomatic efforts. However, these records often portray him in a negative light, reflecting the adversarial relationship between the Golden Horde and the Russian state. Edige's legacy has been subject to varying interpretations over time. During the Soviet era, his contributions were downplayed or omitted from official histories due to ideological constraints. The "Edige Epic" was banned in the mid-20th century, as it was perceived to glorify feudalism and Mongol-Tatar rule. Despite these challenges, Edige remained a revered figure in the collective memory of the Kazakh people, symbolizing resistance and unity. With the collapse of the Soviet Union and the resurgence of interest in Turkic history, Edige's contributions have been re-evaluated. Scholars have highlighted his role as a statesman and military leader who sought to preserve the integrity

of the Golden Horde and its successor states. His efforts to maintain alliances through diplomacy, including intermarriages with other ruling families, further underscore his strategic vision. Edige's impact on Kazakh history is multifaceted. He is remembered as a unifying figure who played a crucial role in the early stages of Kazakh statehood. His leadership during a turbulent period in the history of the Golden Horde exemplifies the resilience and adaptability of the Turkic peoples. Moreover, his legacy serves as a reminder of the interconnectedness of the Turkic world and its shared cultural and historical heritage.

In conclusion, Edige's life and achievements highlight the complexities of leadership and state-building in the medieval Eurasian context. His contributions to the political and cultural development of the Kazakh people underscore his significance as a historical figure. Recognizing Edige as a common heritage of the Kazakh and Nogai peoples not only honors his memory but also reinforces the shared history of the Turkic world.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Алдажұманов Қ., ред. (2010), Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін), Бес томдық, 2-том, Алматы: Атамұра, 640 бет
- Алпысбес М. (2020), Түрік-қазақ шежірелеріндегі Едіге би туралы тарихи деректемелер // Ер Едігенің Алтын Орда тарихындағы орны: конф матер. Алматы 3 желтоқсан, 2020. Алматы: Қазақ университеті, 100 бет. Б.28-34
- Алпысбес М., Алеушинов Ф. (2023) “Роль Едиге би в истории Улуг Улуса (Золотой Орды)”, Международный электронный научный журнал «*edu.e-history.kz*», DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_464-478
- Асанұлы Ж., (2013), “Едіге эпосы: эпикалық шындық пен тарихи шындық” // *Ақтөбе газеті*, 2013 жыл 7 наурыз
- Бүркітбай Аяған, (2020), *Ұлық Ұлыс - Алтын Орда мемлекеті тарихы*, Дәрістер жинағы, Алматы: ЖШС Литера-М, 216 бет
- Валиханов Ч., (1985), *Собр. Соч. в 5-ти томах*, том 5, Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, с. 297
- Греков Б., Якубовский А., (1950), *Золотая Орда и ее падение*, Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, с. 475
- Қадырғали Ж., (1997), Шежірелер жинағы, жалпы редакциясын басқарған: М. Мағауин, Алматы: Қазақстан, 128 бет

- Қазыбек Н., (1998), “Алтын Орданың құрылуынан құлауына дейін”, *Мақалалар*, Қадімше араб әрпімен татар тілінде шыққан Шора журналынан аударып, құрастырған Нұрқасым Қазыбек, Алматы: Рауан, 128 бет
- Қаратаев М., ред., (1974), *Қазақ Совет Энциклопедиясы*, 4-том, Алматы: Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакциясы, 670 бет
- Қожабекұлы Б., (1994), *Тарихи таным: ежелгі халықтар, тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар*, Алматы: Ататек, 400 бет
- Қосанов С., Қасқабасов С., ред. (2006), *Бабалар сөзі: сериясы*, 39-том: Батырлар жыры, Астана: Фолиант, 2006, 448 бет
- Мағауин М., (1995), *Қазақ тарихының әліппесі: деректі толғам*, Алматы: Қазақстан, 208 бет
- Reichl K. (2007), *Edige—a Karakalpak Oral Epic as performed by Jumabay Bazarov*, Edited and translated by Karl Reichl, 498 pp.
- Сабитов Ж., (2008), *Генеалогия Джучидов в XIII-XVIII веках*, Монография, Астана, с. 220
- Сафарғалиев М., (2014), *Алтын Орданың ыдырауы*, Алматы: Дайк-Пресс, 326 бет
- Трепавлов В., (2016), *История Ногайской Орды*, Казань: Научное издание, Отпечатано с готового оригинал-макета в ЗАО Издании дом Казанская недвижимость, с. 765
- Уәлиханов Ш., (1985), *Таңдамалы*, 2-басылым, Алматы: Жазушы, 560 бет
- Ясперс, К., (2006), *Тарихтың мәні мен мақсаты*, Тарих адамзат ақыл-ой ойының қазынасы: сериясы, 9-том, Астана: Фолиант баспасы, 604 бет

ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ

Lyazzat KALYBEKOVA*

Yerzhan KALMAKHAN**

Андатпа

Мақалада дінтану сараптамасы ұғымының теориялық тұжырымдары мен функционалдық механизмдерінің негізі қарастырылған. Аталған мәселені талдау үшін халықаралық тәжірибедегі дінтану сараптамасының ұғымы, мақсаты мен ғылыми әдістемелік негіздері жөніндегі негізгі ғылыми тұжырымдар сараланды. Отандық зерттеулерде аталған тақырып бойынша ғылыми мақалалар мен зерттеу жұмыстарының шектеулі саны аталған мәселенің өзектілігін, жүйелеу қажеттілігін айқындайды. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізу саласы жаңа бағыттардың бірі.

Ел аумағында он жеті жыл көлемінде жүзеге асырылып келе жатқан бұл сала заңды және жеке тұлғалар үшін мемлекеттік қызмет түрі болып табылады. Дінтану сараптамасының практикалық тұрғыдан барлық аспектілері мемлекет тарапынан заң шеңберінде айқындалған. Дегенмен, отандық деңгейде дінтану сараптамасының теориялық, ұғымдық категорияларын айқындау, негізгі ғылыми әдістерін жүйелеу мәселесі жолға қоюды қажет етеді. Себебі, халықаралық және отандық тәжірибені зерделеу барысында сараптаманың ғылыми негізде жүйеленген әдіснамасының жеткілікті деңгейде пысықталмағандығы айқындалды. Сарапшылардың басым бөлігі дінтану сараптамасының ғылыми негізделген және бейтараптылық қағидатының жеткілікті деңгейде сақталмағандығын алға тартуда. Мақалада дінтану сараптамасының концептуалды негіздері жүйеленіп, талданады, дінтану сараптамасының әдістемесі мен практикалық жүзеге асырылуының негізгі мәселелерін анықтаудың маңыздылығы негізделеді.

Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүргізіледі және оны жүзеге асыру механизмдері едәуір бірізділікке енгізіліп, жүйеленген. Дегенмен, жүзеге асыру барысында бірқатар мәселелер орын алуда: дінтану сараптамасының теріс қорытындысын алған материалдардың сот шешімімен тыйым салу тетіктерін оңтайландыру, діни мазмұндағы шет тіліндегі әдебиеттерге дінтану сараптамасын жүргізу қажеттілігі мәселесі, діни бірлестіктің қызметін жүйелі талдау, заңға қайшы тұстарын айқындау мақсатымен дінтану сараптамасын сапалы тұрғыда жүзеге асыру мәселесі. Аталған мәселелер теориялық және ғылыми тұрғыдан халықаралық тәжірибені, елде қалыптасқан заңнамалық шешімдерді талдауды, сараптауды

* Lecturer, Nour Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty/Kazakhstan, l.kalybekova@inbox.ru.

** Assoc Prof., Nour Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty/Kazakhstan, kalmakhanyerzhan@gmail.com.

қажет етеді, сонымен қатар, дінтану сараптамасын жүзеге асырудың тиімді жолдары мен әдістерін қарастыру зерттеу жұмысының мақсаты болып табылады.

Кілт сөздер: *дінтану сараптамасы, ғылыми бейтараптылық, діни қызмет, діни сенім бостандығы, діни экстремизм.*

METHODOLOGICAL BASIS AND PRINCIPLES OF THE EXPERTISE OF RELIGION STUDIES

Abstract

The article deals with the main theoretical issues and functional mechanisms of the concept of religious studies expertise. To analyze this issue, the main scientific conclusions about the concept, goals and scientific and methodological foundations of religious studies expertise in international practice were differentiated. The limited number of scientific articles and research papers on this topic in domestic research determines the relevance of the identified problem and the need to systematize this area. Today, in the Republic of Kazakhstan, the field of religious studies expertise is one of the new directions.

This area, implemented in the country for more than seventeen years, is a public service for legal entities and individuals. The practical aspects of the implementation of religious studies expertise are determined by the state within the framework of legislation in the field of religion. However, at the domestic level, it is necessary to solve the problem of determining the theoretical and conceptual categories of religious studies expertise, systematizing the main scientific methods. Since, in the course of studying foreign and domestic experience, it was found that the methodology for conducting religious expertise has not been developed at a sufficient level. Most experts argue that the principles of scientific character and academic neutrality are not sufficiently respected during the preparation of the conclusions of religious studies expertise. The article systematizes and analyzes the conceptual basis of religious expertise, substantiates the importance of determining the main issues of methodology and practical implementation of religious expertise.

In the Republic of Kazakhstan, the expertise of religious studies is carried out at the state level, and the mechanisms of its implementation have been introduced and systematized. However, there are a number of problems in the course of implementation: optimization of the mechanisms of banning by court decision of the materials that have received a negative conclusion of the religious studies expertise, the issue of the need to conduct the religious studies expertise of the foreign language literature with religious content, systematic analysis of the activities of the religious association, implementation of the religious studies expertise in a qualitative manner with the aim of identifying the points that are contrary to the law. implementation problem. These issues require the analysis of international experience, legislative decisions established in the country from a theoretical and scientific point of view, and also, the purpose of the research is to consider effective ways and methods of religious studies expertise.

Keywords: *Religious expertise, scientific neutrality, religious activity, freedom of religion, religious extremism.*

DİN BİLGİSİ EKSPERTİZİNİN METODOLOJİK TEMELLERİ VE İLKELERİ

Özet

Makalede din bilimleri uzmanlığı kavramının teorik sonuçlarının temelleri ve işlevsel mekanizmaları ele alınmaktadır. Bu konuyu analiz edebilmek için uluslararası uygulamada teolojik uzmanlığın kavramı, amacı ve bilimsel metodolojik temellerine ilişkin temel bilimsel bulgular seçildi. Yurt içi araştırmalarda söz konusu konuya ilişkin bilimsel

makale ve araştırma çalışmalarının sınırlı sayıda olması, bu konunun önemini ve sistematizasyon ihtiyacını belirlemektedir. Bugün Kazakistan Cumhuriyeti'nde din bilimleri uzmanlığı alanı yeni yönelimlerden biridir.

On yedi yılı aşkın bir süredir ülkede uygulanan bu alan, tüzel kişilere ve bireylere yönelik bir kamu hizmeti şeklindedir. Bilimleri uzmanlığının alt yapısı tüm yönleri, hukuk çerçevesinde devlet tarafından belirlenmektedir. Ancak ulusal düzeyde dini araştırmalar uzmanlığının teorik ve kavramsal kategorilerinin tanımlanması, temel bilimsel yöntemlerin sistematize edilmesi sorununun çözülmesi gerekmektedir. Bunun nedeni, uluslararası ve yurt içi deneyimlerin incelenmesi sırasında, bilimsel temelde sistematize edilen bilirkişilik metodolojisinin yeterli düzeyde geliştirilmediğinin tespit edilmesidir. Uzmanların çoğunluğu, din araştırmalarının bilimsel temelli ve tarafsız olması ilkesine yeterince saygı gösterilmediğini ileri sürüyor. Makale, teoloji uzmanlığının kavramsal temellerini sistematik hale getirmek ve analiz etmek; metodolojinin temel sorunlarının belirlenmesinin ve teoloji uzmanlığının pratik uygulamasının önemini vurgular.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde din bilimleri incelemesi devlet düzeyinde yapılmakta, uygulama mekanizmaları daha tutarlı ve sistemli hale getirilmektedir. Ancak uygulama sırasında bir takım sorunlar ortaya çıkmaktadır: din uzmanı muayenesinden olumsuz sonuç alan materyallerin mahkeme kararıyla yasaklanmasına yönelik mekanizmaların optimizasyonu, din uzmanı muayenesinin yabancı dilde yapılmasının gerekliliği sorunu, dini derneklerin faaliyetlerinin sistematik analizi, mevzuatın uygulanması sorununun ihlal edildiğine dair işaretlerin belirlenmesi amacıyla yüksek kalitede bir dini inceleme yapılması. Bu problemler, uluslararası tecrübenin, ülkede kabul edilen mevzuat kararlarının teorik ve bilimsel açıdan incelenmesini ve incelenmesini gerektirir ve çalışmanın amacı, din bilimleri incelemesinin etkili yol ve yöntemlerini ele almaktır.

Anahtar kelimeler: Dini araştırmalar uzmanlığı, bilimsel tarafsızlık, dini hizmet, dini inanç özgürlüğü, dini aşırılık.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРИНЦИПЫ РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Аннотация

В статье рассматриваются основные теоретические вопросы и функциональные механизмы концепции религиоведческой экспертизы. Для анализа данного вопроса были дифференцированы основные научные выводы о понятии, целях и научно-методологических основаниях религиоведческой экспертизы в международной практике. Ограниченное количество научных статей и исследовательских работ по указанной теме в отечественных исследованиях определяет актуальность обозначенной проблемы и необходимость систематизации данной сферы. На сегодняшний день в Республике Казахстан область религиоведческой экспертизы является одним из новых направлений. Данная сфера, реализуемая на территории страны более семнадцати лет, является государственной услугой для юридических и физических лиц. Практические аспекты осуществления религиоведческой экспертизы определяются государством в рамках законодательства в сфере религии. Однако на отечественном уровне необходимо решить проблему определения теоретических и концептуальных категорий религиоведческой экспертизы, систематизации основных научных методов. Так как, в ходе изучения зарубежного и отечественного опыта было установлено, что методология проведения религиоведческой экспертизы не разработана на достаточном уровне. Большинство экспертов утверждают, что во время подготовки заключений религиоведческой экспертизы недостаточно соблюдаются принципы научности и академической нейтральности. В статье систематизирована и проанализирована понятийная основа

религиоведческой экспертизы, обосновывается важность определения основных вопросов методологии и практической реализации религиоведческой экспертизы.

Ключевые слова: *религиоведческая экспертиза, научная нейтральность, религиозная деятельность, свобода вероисповедания, религиозный экстремизм.*

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының дін саласындағы ұстанымы – азаматтардың діни сенім бостандығын қамтамасыз етуге, діни бірлестіктердің заң талаптарын сақтауына, қоғамға теріс идеологияның енуіне тосқауыл қоюға, діни экстремизм мен діни алауыздықтың алдын алуға бағытталған. Дін саласындағы бұл бағыттарды реттеуде және жүзеге асыруда мемлекет тарапынан заң жүйесі қалыптасып, бірқатар мемлекеттік маңызы бар тұжырымдамалар, бағдарламалар мен жобалар жүзеге асырылуда. Осы тәрізді мемлекеттік қызметтердің бірі – дінтану сараптамасы болып табылады. Дінтану сараптамасы елімізде 2007 жылдан бастап жүзеге асырылады және бірінші кезекте Қазақстан Республикасында діни бірлестіктерді, шетелдік миссионерлерді тіркеу барысында олардың ұсынған діни мазмұндағы ақпараттар мен материалдарының мазмұнында ҚР Конституциясына, ҚР *Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы, Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы, Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы* және т.б. Заңдарына қайшы белгілердің болуын не болмауын анықтауға бағытталған. Яғни, дінтану сараптамасының нәтижесіне байланысты діни бірлестіктің ел аумағында діни қызметпен айналысуы үшін мемлекеттік тіркеуден өту процесі жүргізіледі.

Қазақстандағы қазіргі уақытта қалыптасқан діни ахуалға сәйкес, дінге қызығушылық білдіретін азаматтар, әсіресе жастар саны күрт өсуде. Әлбетте, имандылық жолына, адамгершіліктің ізгі үлгілеріне бет алып, рухани бағытқа түскен азаматтар санының ұлғаюы қоғамдық тұрғыдан алып қарағанда маңызды үрдіс болып табылады. Мәселе – дәстүрлі дін шеңберінен шықпай, бағытын дұрыс арнадан тауып, жат ағымдардың шырмауына түсіп қалмауында. Кез-келген адам өзін алаңдататын, қызықтыратын мәселені іздегенде айналасындағы адамдармен қатар, ақпарат алатын дерек көздерін іздейтіндігі анық. Осылайша, еліміздің аумағында діни әдебиеттерге, материалдарға сұраныс күрт өсуде. Сұраныспен қатар, әр түрлі радикалды, теріс ағымдар да өз идеологияларын бірінші кезекте баспа материалдары мен ғаламтор арқылы кеңінен таратуы белең алған. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, діни сауаты жоқ адамдар, діни білім алғысы келген жастарымыздың осы тәрізді материалдарды оқу арқылы теріс жолға түсіп кету қауіпі өте үлкен. Осындай әдебиеттер арқылы діни білім алып,

көзқарасын түбегейлі өзгертіп алған азаматтар көп. Сондықтан, дінтану сараптамасын жүргізу арқылы ондай әдебиеттерді айқындап, олардың таралуына шектеу қоюға мемлекет те, ғылыми қауымдастық та мүдделі.

Бүгінгі таңда дінтану сараптамасын жүргізу саласы мемлекет тарапынан жүйелендірілген, өзіндік алгоритмі мен механизмдері қалыптасқан мемлекеттік қызмет көрсету түріне жатады. Дінтану сараптамасын жүргізу үшін заңды тұлғалар санатындағы діни бірлестіктер, кітапхана қорлары, дүкендермен қатар, жеке пайдалану үшін діни мазмұндағы әдебиет пен материалдарды тексеруден өткізгісі келетін жеке тұлғалар да дін саласындағы Уәкілетті органға өтініш бере алады. Мемлекет тарапынан бұл саланың құқықтық негіздері айқындалғанымен, Қазақстан Республикасында ғылыми зерттеу саласында бұл саланың теориялық, әдістемелік негіздері толыққанды ғылыми деңгейде аз зерттелген. Яғни, ғылыми зерттеу формасы ретінде дінтанулық сараптама жүргізудегі қиындық туғызатын негізгі мәселелерді анықтау, сараптаманың тиімді ғылыми әдістерін, функцияларын ортақ ғылыми бірліктікке келтіру аса маңызды болмақ.

Осы мақсатта, ғылыми мақаланың нәтижелілігіне қол жеткізу үшін төмендегі міндеттер алға тартылады:

- *дінтану сараптамасы* категориясының теориялық және құқықтық анықтамасын айқындау;
- жалпы дінтану ғылымы саласындағы дінтану сараптамасын жүргізудің ерекшеліктеріне талдау жүргізу;
- Қазақстан Республикасындағы дінтану сараптамасын жүргізудің динамикасына талдау жүргізу;
- жинақталған ақпарат, жүргізілген талдау негізінде елде дінтану сараптамасын жүргізудің нәтижелі тетіктерін айқындау.

1. ЗЕРТТЕУ ТАҚЫРЫБЫНА ҚАТЫСТЫ БІЗГЕ ДЕЙІНГІ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ӘДЕБИЕТТІК ШОЛУ

Қазіргі уақытта дін саласында дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз ету қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты реттеуге мүмкіндік беретін аса маңызды сұранысқа ие болып тұрған құқықтық құрал болып табылады. Сол себепті, Қазақстан Республикасындағы дінтану сараптамасын жүргізудің құқықтық, практикалық аспектілеріне тоқталмас бұрын, бұл саланың теориялық тұрғыдан негізгі мақсаты мен қызметін қарастырған жөн. Егер, сараптама сөзінің этимологиясын қарастырар болсақ, *сараптама* (фр. expertise,

латын тілінде *expertus* – тәжірибелі) дегеніміз – шешімі ғылым, өнер, техника және өзге салаларда арнайы біліктілікті қажет ететін мәселелерді сарапшының (маманның) зерттеуі (Ожегов Сергей, 2012: 639).

Теориялық негізде алып қарағанда, сараптамаға қатысты заңнамалық, құқықтық анықтамаларды есептегенде, оған берілген ортақ ғылыми анықтама айқындалмаған деуге болады. Себебі, жалпы дінтану сараптамасын жүргізу қызметі тек бірнеше мемлекеттерде жүзеге асырылады: Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Өзбекстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы. Ал, Еуропа, АҚШ және өзге шетелдік мемлекеттерде дінтану сараптамасы ұғымы басқа функционалдық қызметке ие. Сондықтан, дінтану сараптамасының теориялық ұғымын осы қызметпен айналысатын мемлекеттердегі сарапшылардың тұжырымдары арқылы айқындауға болады.

Андрей Забияко қазіргі дінтану саласының негізгі мәселелері туралы қарастыра келе, сараптама саласы өзекті әрі маңызды саланы құрайтынын алға тартқан. Себебі, сараптамаға алынған материалдарды зерттеу, эмпирикалық берілгендерді талқылау әдістері, негізделген қорытындылар әзірлеу сарапшылар қауымдастығында қатаң ғылыми негізде жүргізілуі тиіс. Дінтанудың іргелі және қолданбалы салаларын дамыта келе, оның ғылыми білімдер жүйесі ретінде дәрежесін дамытуға және сақтауға болады. Зерттеушінің тұжырымы бойынша дінтанудың іргелі саласы теориялық, ғылыми негізделген болса, дінтанудың қолданбалы саласы ретінде дінтанулық сараптаманы айтуға болады, ал ол өз кезегінде сарапшының субъективті пікіріне тәуелді болып қалатын жағдайлар орын алуда (Забияко, 2019: 47-64). Дінтану сараптамасына қатысты берілген теориялық тұжырымдарды айқындау мақсатында бірнеше зерттеушілердің сараптамаға қатысты берген анықтамаларына тоқталып өтуге болады.

Ал Алексей Разуваевтың берген анықтамасы бойынша, *сараптама* дегеніміз – жағдайларды анықтау мақсатымен, мүдделі тараптардың тапсырмасы бойынша жүргізілетін және арнайы біліктілікті қажет ететін зерттеу болып табылады (Разуваев, 2006: 9). Мұндай зерттеудің нәтижесі бойынша қорытынды беріледі.

Елена Рафаиловна Россинская кез-келген сараптама ғылым және техниканың нақты салаларындағы мәліметтерді сараптауға қажетті талаптармен белгіленетін ережелерге сәйкес жүргізілетін қолданбалы зерттеу болып табылады деп есептейді. Бұл Ресей сарапшыларының дінтану сараптамасына берген анықтамалары (Россинская, 2005: 21).

Өзбекстан Республикасында да дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылады. Өзбекстан тәжірибесінде дінтанушылар Өзбекстан мұсылмандары діни

басқармасының пәтуа бөлімінің сарапшы теологтарымен бірге дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз етеді. Олар діни мазмұндағы материалдарды қолданыстағы заңнамаға қайшы келетін элементтердің мазмұнын, ауытқулардың немесе діни нормаларды бұрмалаудың бар-жоғын тексереді (Тулеметова, 2022: 128-134).

Мұнан басқа дінтану сараптамасы ұғымының теориялық және құқықтық анықтаумен қатар, осы саладағы негізгі мәселелер бағытын айқындауға болады. Мәселен, ресейлік зерттеушілердің пікірінше, дінтану сараптамасы мемлекеттік және конституциялық қауіпсіздікті сақтау мақсатымен жүзеге асырылғанымен, көп жағдайда сол Конституциямен бекітілген діни сенім бостандығын шектейді және мемлекеттік деңгейде жүргізілетін дінтану сараптамасының мемлекет тарапынан реттеу механизмдері тиісті деңгейде ұйымдастырылмаған. Ал, дұрыс бағытта регламенттелген жұмыстың жүргізілмеуі керісінше діни экстремистік мазмұндағы әдебиеттердің геометриялық прогрессияда көбеюіне алып келеді (Герасименко және б.: 2014: 11-13).

Сондай-ақ, осы саладағы мәселелердің қатарына сарапшылардың құрамы мен олардың біліктілігі туралы мәселе жиі қозғалады. Бұл жерде де дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық және ғылыми әдістерінің негізделмеуі, әр сарапшының субъективті негізде қорытынды жасауы және т.б. мәселелер кей жағдайда дінтану сараптамасы қорытындысының біржақты болуына әкеліп соғады (Чернышкова және б. 2017: 202). Осы тұрғыда, сарапшылардың біліктілігі қатарына олардың дін саласындағы арнайы білімі мен біліктілігі, тәжірибесі болуымен қатар олардың ешқандай діни конфессия өкілі болмауы аса маңызды. Себебі, сарапшы ретінде тартылған дін өкілдері өз діни сенімдеріне қатысты бейтарап шешім шығармай, біржақты сараптама қорытындысын беруі ықтимал. Бұл жағдай ресейлік тәжірибеде жиі кездеседі. Ресейлік сарапшылар мұндай жағдайдың орын алуына елде тиісті талаптарды белгілейтін заңнаманың болмауы деген тұжырымды алға тартуда.

Қазақстан Республикасында сарапшылар ретінде діни бірлестіктер өкілдері тартылмайды және сарапшыларға қойылатын талаптар арнайы нормативтік құжатпен бекітілген. Сондықтан, сараптама қорытындысына қатысты діни өкілдер біржақты қорытынды беруі мүмкін деген мәселе жоқ. Дегенмен, отандық деңгейде дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық негіздерін айқындау, тиімді әдіснама жүйесін әзірлеу мәселесі өзекті болып табылады.

Жоғарыда ескерілгендей, әлемдік өзге шет мемлекеттерінде дінтану сараптамасы ұғымы басқа функционалдық қызметке ие. Атап айтқанда, дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде

жүргізілетін қызмет қатарына жатпайды. Дінтану сараптамасы нақты бақылау, этнографиялық зерттеулер, эмпирикалық тәжірибелер, діни мазмұндағы мәтіндерге герменевтикалық талдау жүргізу арқылы белгілі бір діни ұйымдарға, халықтардың ұстанған діни сенімдеріне қатысты дінтанулық зерттеу жүргізуге негізделген (Hartikainen, 2019: 815-829). Жоғарыда дін өкілдерін сарапшы ретінде тарту бірқатар қиындықтар туғызса, шетелдік сараптама ұғымында керісінше дін өкілін тарту арқылы сол дін туралы жан-жақты зерттеу жүргізуге мүмкіндік бар. Сонымен қатар, көп жағдайда шет елдерінде діни мазмұндағы баспа және ғаламтор материалдарына контент-талдау әдісін қолдану арқылы дінтанулық сараптама, талдау жүргізіледі.

Дінтану сараптамасына қатысты халықаралық тәжірибені қарастыра келе, аталған салаға қатысты екі негізгі бағытты атауға болады:

1) сарапшылардың дінтану сараптамасын нақты нысанға (діни ұйым, топтар, діни мазмұндағы материалдар) ғылыми зерттеу жұмысы ретінде жүргізуі, бұл ретте, жүргізілген зерттеулерде дінтанулық әдістер қолданылады; Мысалы, D. Poling, Evelyn Evans өздерінің *Діни сенім, ғылыми сараптама және халықтық экология* (Religious Belief, Scientific Expertise And Folk Ecology) тақырыбындағы мақаласында белгілі бір топ өкілдері арасында олардың креационизмге және адамзат жаратылысындағы табиғи күштерге қатысты сараптама жүргізіп зерттеген (Poling, Evans, 2004: 485). Яғни, аталған жұмыс барысында белгілі бір құбылыстарға діндарлардың қатысуымен нақты зерттеу жұмысы жүргізілген және ол сараптама ретінде рәсімделген.

2) сарапшылардың зерттеу жұмыстарында дінтану сараптамасын белгілі бір конфессияның өкілдері немесе басшыларының *сарапшы* ретінде болуы, яғни академиялық емес діни сараптаманың жүзеге асырылуы (Souza, Legare, 2011: 146-153).

Осылайша, халықаралық тәжірибеге сай дінтану сараптамасының теориялық негізі көп жағдайда бір, тек оның практикалық деңгейде қолданылу ерекшеліктері әртүрлі. Теориялық тұрғыдан алғанда, зерттеушілердің сараптамаға қатысты берген тұжырымдарына сәйкес, дінтану сараптамасының айқындаушы белгілерін атап өтуге болады. Дінтану сараптамасының басты шарты – оның тәуелсіз және қатаң ғылыми сипатта болуы (Петрова және б. 2017: 72). Ал бұл өлшемдерге қол жеткізу үшін белгілі бір әдістемелік стандарттарға жүгіну қажет болады. Бұл стандарттар әрине дінтану ғылымының шеңберінде пайда болған. Жалпы дінтану Батыс Еуропада ХХ ғасырда қалыптасып дін туралы ғылыми зерттейтін салаға айналды, сонымен қатар, өзінің нысанын әлеуметтану, психология, тарих, этнология, антропология тәрізді ғылымдардың әдістерін қолдану арқылы зерттейді. Осы ретте, дінтану сараптамасын жүргізу

талаптарын жасақтау барысында да жалпы дінтану пәнінде қолданылатын жалпы ғылыми әдістер қолданылады.

2. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Қазақстанда дінтану сараптамасын жүргізу ең алғашқы рет 2007 жылы басталған. Дінтану сараптамасын жүргізу Қазақстан Республикасы Үкіметінің *Дінтану сараптамасын жүргізу ережесін бекіту* туралы 2007 жылғы 30 қаңтардағы № 70 қаулысына сәйкес жүзеге асырылды. Аталған қаулыға сәйкес бұрын Әділет министрлігінің, кейін Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитеті дінтану сараптамасын жүргізді. Қазіргі уақытта, министрінің *Дінтану сараптамасын жүргізу қағидаларын бекіту* туралы ҚР Мәдениет және спорт 2014 жылғы 30 желтоқсандағы № 162 бұйрығына сәйкес дінтану сараптамасы жүргізіледі (Әбдірасылқызы А., 18.05.2023).

Қазақстан Республикасының 2011 жылдың 11 қазандағы *Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы* заңы қабылданып, онда *Дінтану сараптамасы* арнайы жеке баппен енгізіліп, қағидалары мен тәртіптері белгіленген. Аталған Заңның 6-бабының 1-тармағына сәйкес Уәкілетті орган келесі негіздер бойынша дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз етеді:

- 1) жеке және (немесе) заңды тұлғалардың уәкілетті органға өтініштері;
- 2) Қазақстан Республикасы ұйымдарының кітапхана қорларына, сондай-ақ уәкілетті органға діни әдебиеттің, діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдардың келіп түсуі;
- 3) жеке тұлғалардың миссионер ретінде тіркеу және діни бірлестіктерді тіркеу туралы өтініші;
- 4) жеке өзі пайдалануға арналған материалдарды қоспағанда, діни мазмұндағы ақпараттық материалдардың әкелінуі;
- 5) уәкілетті орган басшысының бұйрығы. Дінтану сараптамасының объектілері діни бірлестіктердің құрылтай құжаттары, діни мазмұндағы құжаттар (діни бірлестіктердің құрылымын, діни ілімінің негіздерін, діни тәжірибесін айқындайтын құжаттар, сондай-ақ діни қызметтің нысандары мен әдістерін сипаттайтын құжаттар), діни білім беру бағдарламалары мен діни мазмұндағы ақпараттық материалдар мен әдебиет және діни мақсаттағы заттар болып табылады. Заңның 6-бабының 3-тармағына сәйкес дінтану сараптамасын жүргізетін тұлғалар дінтану саласында арнайы білімі бар адамдар, қажет болған жағдайда мемлекеттік органдардың

өкілдерін және өзге мамандарды тарту арқылы жүргізіледі (*ҚР Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Заңы*).

Көріп отырғанымыздай, егер діни бірлестіктердің қызметтері барлық құқықтық талаптарға сәйкес келсе оларға Қазақстан Республикасында өз қызметтерін еркін жүзеге асыруына заңнамалық тұрғыдан үлкен мүмкіндіктер берілген. Егер салыстырмалы түрде қарастыратын болсақ өзге елдерге қарағанда, ел аумағында дінтану сараптамасын жүргізу ауқымы өте кең. Дінтану сараптамасы діни бірлестікті тіркеу кезінде және олардың қатарындағы діни миссионерлердің діни қызмет барысында қолданатын әдебиеттері сараланады. Діни қызмет барысында қолданылатын барлық діни мазмұндағы баспа және электрондық материалдары тексеріледі.

Дінтану сараптамасын жүргізу тәртібіне сәйкес сараптама Уәкілетті органға материалдардың келіп түскен уақытынан бастап он жеті күнтізбелік күн ішінде жүргізіледі. Сараптама объектілері бойынша Уәкілетті орган сарапшыны (сарапшыларды), мемлекеттік органдардың өкілдері және басқа мамандарды тарту арқылы тағайындайды. Уәкілетті орган сарапшыға (сарапшыларға) объект бойынша сараптама жүргізу үшін сұрақтар тізбесін ұсынады.

Сарапшының жасаған сараптама қорытындысы негізінде Уәкілетті орган Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес діни бірлестікті мемлекеттік тіркеу (қайта тіркеу) туралы тиісті шешім қабылдайды. Жүргізілген дінтану сараптамасының қорытындысы негізінде Уәкілетті орган Қазақстан Республикасының аумағында миссионерлік қызмет атқарушы Қазақстан Республикасының азаматтарын, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғаларды миссионер ретінде тіркеу (қайта тіркеу) туралы тиісті шешім қабылдайды (Арыстанбекұлы Н., 2022: 20).

Жоғарыда келтірілген заңнамалық, құқықтық нормалар Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізудің негізгі заңнамалық іргетасы болып табылады.

Бүгінгі күнге дейін дінтану сараптамасы бойынша нормативтік-құқықтық актілерге қосымша, Уәкілетті орган бұйрығымен бірнеше бұйрықтар бекітілген, олар *Дінтану сараптамасын жүргізу туралы мемлекеттік қызмет стандарты*, *Дінтану сараптамасын жүргізу туралы мемлекеттік регламент*, *Дінтану сараптамасын жүргізетін сарапшыларды іріктеу жөніндегі нұсқаулық*, *Сарапшылық топтар туралы ереже*, *Дінтану сараптамасы қорытындыларының үлгілері*.

Уәкілетті орган тарапынан 26 000 діни мазмұндағы әдебиеттерге дінтану сараптамасы жасалды, оның 324 теріс қорытынды туралы ұсыныс берілген. Діни бірлестіктердің 910 жарғысына дінтану сараптамасы жүргізіліп, оның 21-не дінтану сараптамасының теріс қорытындысы берілген (ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің ресми сайты, 2013: 18.05.2023).

Дінтану сараптамасы бірлестіктерді діни немесе діни емес деп тануда және олардың жүзеге асырып отырған діни тәжірибесіндегі діни сенім негіздерінің сәйкестігін тексеруде маңызды, кейде шешуші рөл атқарады. Бұған дәлел ретінде, соңғы жылдары Қазақстанда діни негізде бірнеше рет қылмыстық, террористік әрекеттердің орын алуын атап айтуға болады.

Дін саласындағы Уәкілетті орган ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Дін істері комитетінің ресми мәліметтеріне сәйкес, Дін істері комитетінің ресми мәліметтеріне сәйкес, 2014 жылы 3419 нысанға, 2015 жылы 2867 нысанға, 2016 жылдың бірінші тоқсаны бойынша 449 нысанға, 2017 жылы – 4332 материалға, 2018 жылдың 9 айында 3790 материалға, 2020 ж. 1779 материалға (122 теріс, 1388 оң), 2021 ж. 362 оң сараптама қорытындысы берілген, 2022 ж. 710 материалға оң қорытынды берілсе, 2023 ж. I тоқсанындағы мәліметке сәйкес, 490 материалға дінтану сараптамасы жүргізіліп, 312 оң, 96 материал теріс қорытынды алған (Калыбекова, 2023: 20).

Бүгінгі таңда дінтану сараптамасы жоғарыда келтірілген құқықтық құжаттар негізінде жүзеге асырылады. Сонымен қатар, жоғарыда келтірілген нормативті-құқықтық актілермен қатар, діни мақсаттағы заттарды айқындау мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 6 сәуірдегі №174 қаулысымен *Қазақстан Республикасының әділет органдарында тіркелген діни бірлестіктер әкелетін, қосылған құн салығынан босатылатын діни мақсаттағы заттардың тізбесін және оларды іріктеу өлшемшарттарын бекіту туралы* құжат қабылданған. Көп жағдайда азаматтар діни мақсаттағы заттарды айқындауда қиындықтарға тап болып жатады, яғни, кейде адамдар ескерткіштер, кішкентай базарлықтар мен жәдігерлерді дінтану сараптамасына тапсыру қажет пе қажет емес пе айқындай алмай жатады, бұл жағдай көбінесе шекарадан өту кезінде орын алады. Сондықтан, заңнамада не болмаса дінтану сараптамасын жүргізу қағидаларында діни мақсатта қолданылатын заттардың нақты аталымдары берілмегендіктен азаматтарда түсінбеушілік туып жатады. Ел азаматтарының хабардар болуы үшін, аталған құжатқа сілтемені *Дінтану сараптамасын жүргізу қағидалары* құжатында, не болмаса *Дінтану сараптамасын жүргізу* мемлекеттік қызмет көрсету құжатында көрсеткен жөн.

Дінтану сараптамасының жүзеге асырылуын реттейтін Қағидалардың 4-тарауы, 7-тармағының 4-тармақшасына сәйкес ұсынылған материал шет тілінде болған жағдайда, оның мемлекеттік не орыс тілдеріндегі нотариалды куәландырылған тентүпнұсқалы аудармасы беріледі. Ресей Федерациясының 2009 жылғы 17 наурыздағы № 234 Үкімет қаулысымен бекітілген *Мемлекеттік дінтану сараптамасын жүргізу тәртібі туралы* құжатында мұндай мәселелер қарастырылмаған. Мұның себебі, Ресейде дінтану сараптамасын жүргізу діни бірлестіктер мен ұйымдарды тіркеу үшін ғана жүргізілгендіктен болуы мүмкін (Разуваев, 2006: 37). Қазақстан Республикасында тек қана діни бірлестіктерді тіркеу үшін емес, ел аумағына миссионерлік қызметті атқаруға келетін діни өкілдердің ұсынатын құжаттары мен діни мазмұндағы кітаптары мен материалдарына, кітапхана қорларындағы материалдарға, жеке өзі пайдалануға арналған материалдарды қоспағанда, өзге елдерден әкелінетін діни мазмұндағы ақпараттық материалдарға сараптама жүргізіледі. Бұл жерде салыстырмалы тұрғыда қарағанда, Ресей мемлекетіне қарағанда Қазақстанда дінтану сараптамасын жүргізу ауқымы кең. Бұл ретте Қазақстанға өзге елдерден әкелінетін шет тіліндегі діни мазмұндағы материалдарға қатысты мәселе туындап жатады. Мұндай кітаптарды әкелуші тараптар олардың түпнұсқасынан аударма жасатуға мүмкіндігі болмай жатады. Тек шет тіліндегі канондық кітаптарға Уәкілетті органнан қысқаша анықтама алу арқылы елге кіргізуге рұқсат алуға болады. Бұл жерде жан жақты талдау жасауды қажет ететін мәселе бар, Қағидаларда бекітілген шет тіліндегі кітаптарға қатысты Қазақстанның ұстанымын әрі қарай ұстану не болмаса Ресей Федерациясында тиісті нормативтік құжаттарында ресми тұрғыда көрсетілмесе де діни мазмұндағы материалдар қандай тілде келіп түссе де оған дінтану сараптамасын жүргізетіні тәрізді бұл нормаларды қайта қарастыру. Дегенмен, іс жүзінде қарастыратын болсақ, азаматтар мұндай материалдарды жеке өзі пайдалануға арналған деп те ел аумағына кіргізе алады. Сондықтан, толыққанды оларға бақылау жүргізу мүмкін болмай қалады.

Қазіргі уақытта өте өзекті болып отырған мәселе, ғаламтор желісінде таратылатын материалдарға, әлеуметтік желілер арқылы жүзеге асырылатын идеологиялық ақпараттар, парақшаларға дінтану сараптамасын жүргізу. Әлбетте, Уәкілетті орган тарапынан бұл салаға да ден қойылып, барлық ғаламтор материалдарына сараптама жүргізіліп, жүйелі түрде мониторинг жүргізіліп отырады. Жыл сайын шамамен 10 мыңнан астам материалдар мен ғаламтор контенттеріне сараптама жүргізіліп отырады.

Қазіргі уақытта күннен күнге әлеуметтік желілер, ғаламтор қолданушылар санының күрт ұлғаюына қатысты заңға қайшы діни мазмұндағы ғаламтор желілері мен сайттарына жедел түрде тыйым салып, жабу бойынша тиімді тетіктер мен механизмдерді қарастыру қажет. Бұл үшін, біріншіден, шетелдік тәжірибені зерделеп, тиімді әдістерді іздестіру қажет, екіншіден, қарапайым халықтың, әсіресе жастардың діни сауаттылығын арттыру, дәстүрлі діннен хабары бар жастар мұндай күмәнді сайттар мен әлеуметтік парақшаларды бірден танып айыра білуі керек.

Бұл ретте, азаматтарымыздың діни сауаттылығын арттыру мақсатында дін саласындағы Уәкілетті органның ресми ғаламтор сайтына діни материалдар туралы ақпаратты толыққанды беріп отыру қажет. Яғни, тыйым салынған материалдар тізбегі, ҚР Бас Прокуратурасымен тыйым салынған экстремистік материалдар тізіміне сілтеме де осы сайтта жарияланып отыруы тиісті.

Дінтану сараптамасының басты мақсаты сараптама нысандарының мазмұны ҚР Заңнамасына қайшы келмеуін анықтау екендігін жоғарыда қарастырған болатынбыз. Діни ілімнің белгілеген ережелері де мемлекеттің заңнамасына қайшы болмауы керек. Сонымен қатар, бұл жерде сарапшының алдында діни бірлестіктер қызметінің, белгілеген ережелерінің мазмұнын тек заңнама шеңберінде тексеру жеткіліксіз. Сарапшы діни бірлестіктің мақсаттары мен культтік ерекшеліктерінен заңға қайшы белгілерін таппаса да, олардың әлеуметтік тұрғыдан зиянсыздығын, олардың діни көзқарастарының ізбасарларына немесе қоғамның өзге де мүшелеріне кері әсері болуы мүмкіндігін саралап, анықтай алу қажет. Себебі, сарапшының осындай мұқияттылығының арқасында мамзұнында экстремизм белгілері бар материалдарды айқындау мүмкін болады. Сарапшы өзіне қойылған әр сауалды аса дайындықпен, толық білім әлеуетін пайдалану арқылы жауап беруі тиісті.

Сараптама жүргізу барысында сарапшы, мәтіндердің мазмұнында экстремистік мазмұндағы белгілер бар не жоқтығын айқындауға мүмкіндік болады.

3. ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

XIX-XX. ғғ. пайда болып, физикадағы дағдарыс нәтижесінде микроәлем деңгейінде, оның ішінде кванттық механикадағы жаңалықтардың салдары ретінде қалыптасқан классикалық емес ғылым субъектінің танымдық қабілеттеріне негізделеді. Осының нәтижесінде, субъектінің объекті әлеміне енуі орын алып, заттар мен қабылдаудың, тіл мен ортаның барабарлық идеялары XX ғ. көптеген философиялық тұжырымдардың арасында өзекті бола бастайды. Танымдық қызметтегі субъектінің эмансипациясы жалпы субъектілікке

қатысты қызығушылықты тудырды, әлеуметтік кеңістіктегі индивидтердің өзарабайланысы *Мен* және *Ол* мәселесінің өзектілігін арттырды, осылайша тұлғааралық қарым-қатынас үлгілері қалыптасып қойған жоқ, әлеуметтік топтар мен жүйелердің, оның ішінде діни топтардың өзарабайланысының реттелуіне түрткі болды.

Заманауи ғылым дамуындағы 1970 жылдары басталған ғылымның постклассикалық кезеңі әр түрлі ғылыми бағыттардың интеграциясымен, ғылыми зерттеулердің пәнаралық сипатымен ерекшеленді. Себебі, ғылымның компьютерленуі, ақпаратты жинақтау мен сақтаудың жаңа әдістерінің пайда болуы ғылыми сұрақтарды әр түрлі ғылым салаларының білімін кешенді түрде пайдаланбай, зерттелуші жүйелердегі адамның орны мен рөлін ескермей мүмкін еместігін көрсетті (Флоренский, 1996 (а): 80).

Осыған орай, нысандар мен құбылыстарды *объективті* немесе *сыртқы* бақылау әдісі әлеуметтік құбылыстарды *іштен* зерттеу әдісімен толықтырылды – яғни, әлеуметтік, оның ішінде діни құрылымдарды құрайтын адамдардың көзқарасымен бақылау. Бұл ретте, зерттелуші үрдістерді тек қана сипаттау жеткіліксіз болып табылады, оған қосымша мағынасының ауқымы кең мәтіндерді түсіндіру әдісі қосылды. Философиялық жүйеде гностиктердің өзі бұдан бұрын түсіндірудің маңызын атап кеткен болатын, себебі біздің барлығымыз бір нәрсені көруіміз мүмкін, бірақ оны әрқайсымыз әр түрлі қабылдаймыз.

Дінтану ғылыми білімнің жеке саласы ретінде ғылымилықтың маңызды өлшемі объективтілік пен бейтараптық болып саналатын классикалық ғылым парадигмасында пайда болады. Ғылым субъектіден тәуелсіз, өз бетімен өмір сүретін құбылысты ғана зерттейді, оның неге бар екендігі, не болуы мүмкін екендігі, жақсы не жаман болуы қызықтырмайды. Нақты айтқанда, ғылыми жол себептік және құндылық тұжырымдарды жоққа шығарады.

Ғылымның жеке саласы ретінде дінтану ғылымы шамамен 150 жыл бұрын пайда болды. Жоғарыда айтылғандай, ол классикалық ғылым парадигмасында пайда болды, ал оған объективтілік пен бейтараптылық тән болып табылады. Сондықтан, дінтану пән ретінде әлеуметтік философия, философия тарихы, әлеуметтану, антропология, этика, психология, лингвистика, жалпытарих, этнология, археология және басқа ғылымдардың зерттеу әдістерін қабылдады. Осылайша, дінтану өзінің зерттеу нысаны мен пәнінің төңірегінде дамыды деуге болады.

Дінтанудың нысаны – дін, ал пәні – қоғамда діннің өмір сүруінің әр түрлі қырлары, әлеуметтік топтар мен адамдардың бұрынғы және қазіргі әрекеттері болып табылады.

Дінтану пәнінің дидактикасы мен әдістемесінің теориялық материалдары мен қағидаларының мазмұнын ашуда бірнеше ұстанымдар қолданылады. Солардың бірі – қатаң бейтараптылық және нысанды зерттеуде нақты-тарихи фактілер, соңғысында әлемдік дінтануда бекітілген нәтижелер мен ғылыми негізделген фактілер ғана қолданылады. Дінтануда жалпы дін және діннің тұжырымына қатысты бірнеше анықтамалар мен әдістер бар.

Дін өте күрделі құрылым болып табылады. *Дін* термині, орыс тіліндегі *религия* сөзі латын тілінің *religio* – намыс, әділдік, тақуа, мінажат ету культі; *religare* – байланыстыру; *religere* – қайту, ойлану, қорқу деген мағынаны білдіреді. *Дін* дегеніміз – жаратылыстан тыс күштің бар екендігіне сенуге және онымен байланыс сезімінің, одан тәуелді болу, оны қадірлеуге негізделген рухани өмірдің бір саласы, дүниетаным мен дүниеқабылдау, сезінудің типі және діни сенімнің тиісті дәстүрлерін ұстану және орындау. Дін дегеніміз адамдардың рухани және тәжірибелік өмірінің бір саласы деп те айтуға болады (Аринин, 2004: 286). Бұл берілгендердің барлығы ортақ, жалпыға бірдей қабылданған анықтамалардың бірі ғана деуге болады. Себебі, бүгінгі таңда дін түсінігінің анықтамасы 250-ден асады және оған нақты бір ғана анықтама беру шектеушілікке және пікірталасқа әкеліп соғуы мүмкін. Бұған тарих күә, себебі, антикалық заманнан бері дін сөзінің этимологиясын анықтаудан бастап пікірталастар туындап – Марк Тулии Цицерон мен Люции Фирмиан Лактанция арасында, кейінгі уақытта орта және жаңа ғасырдағы христиан дінімен байланысты пікірталастар ұзақ уақытқа дейін жалғасқан (Джемс, 1992 (а): 321).

Христиан дінінің үстемдігі деген ойдан арыла бастаған Еуропада христиан дінінен тыс өзге діндерге деген қызығушылық оларға деген төзімділік қарым-қатынасты тудырды деуге болады. Нәтижесінде, дін түсінігінің ауқымы кеңейгенімен, көп жағдайда дінге қатысты батыстық қалыптасқан тұжырымдармен анықтама берді – Құдай – адам, жаратылыстан тыс – табиғи құбылыс тәрізді дихотомиямен қалып отырды (Томпсон, 2000: 122).

Дінтану саласының жеке ғылым ретінде пайда болуымен, дін түсінігінің саны кеңейіп қана қоймай, мазмұндық жағынан толықтырылды. Ғылыми зерттеулер діннің әр түрлі аспектілерінде қарала бастады: философиялық, тарихи, әлеуметтік, психологиялық, филологиялық, антропологиялық және т.б. Осылайша, дінге әр тұрғыдан анықтама беру саны көбейді.

XX ғ. бірінші жартысында Эмиль Дюркгеймнің *Элементарные формы религиозной жизни* еңбегінің, Рудольф Оттоның *Священное* еңбегінің шығуынан соң дінге *қасиетті* категориясы тұрғысынан анықтама беріле бастады. Ал, XX ғ. екінші жартысынан бастап бұл

категорияға күмәнмен қарайтындар саны көбейді, себебі, бастыстық ойшылдар бұл категорияның толық зерттеуге келмейтіндігін және оны тек сезінбесе ғылыми әдістермен анықтама берудің қиындығын алға тартты (Джемс, 1992 (б): 389). Дегенмен де, қазіргі уақытта дінге осы тұрғыдан анықтама беру ең кеңінен қолданылатын әдіс болып қала берді.

1950 жылы Эрих Фроммның *Психоанализ и религия* атты еңбегі жарыққа шықты, онда діннің болуы адам табиғатында мәнділік пен қызмет етуге деген қажеттіліктің болуымен байланысты екендігі алға тартылды (Иваненко, 2013: 47). Осының негізінде ол дін имманентті түрде кез-келген адам мен мәдениетке тән деген тезисті алға тартты.

Осыған ұқсас тұжырымды қазіргі дінтану саласының маманы Жан Ваарденбург өзінің *Религия и религия: Систематическое введение в религиоведение* (1986) атты еңбегінде тұжырымдады. Оның айтуынша, дінді жаратылыстан тыс, әлемдік және о дүниелік, қасиетті және күнәлі деп бөліп қарастыратын батыстық үлгіден бас тарту керек, дін деген тек жол бағыттаушы жүйе болып табылады, адамдар осы жүйе арқылы әлемде өзіне ыңғайлы орнын табуы керек. Осы тәрізді көптеген мысалдарды келтіруге болады. Сонымен қатар, дінтануда дін түсінігіне берілген әр түрлі тұжырым-анықтамалар бар: теологиялық; философиялық-теологиялық; психоаналитикалық, психологиялық, фрейдтік, әлеуметтік, лингвистикалық, символикалық антропологиялық, феноменологиялық, табиғи, маркстік. Сарапшы осындай базалық білімге ие болуы керек.

Жалпы ғылым тек қана дәлелге сүйенеді, оған тек дәлелдеуге не болмаса жоққа шығаруға болатын сұрақ қана маңызды. Сондықтан, бүгін ғылыми орта тарапынан ғылымылықтың бірнеше өлшемдері мен қағидалары бекітілген, олардың ішіндегі негізгілерін төмендегідей атап көрсетуге болады:

1. *Верификациялау қағидасы* (лат. *verus* – ақиқат, *facere* – жасау) дегеніміз – растауға келетін білім ғана ғылыми болып танылады. Бұл қағида Бертран Рассел тарапынан ұсынылған.

2. *Фальсификация қағидасы* (лат. *false* – жалған, *facere* – жасау) дегеніміз – жоққа шығаруға немесе толықтыруға болатын білім ғана ғылыми болып табылады. Бұл қағиданы Карл Поппер ұсынған.

3. *Объективтілік қағидасы* – субъектіге байланысты емес тек объектіге тиесілі, яғни бақылаушы субъектінің (жеке ғалым немесе ғылыми қоғамдастық) еркіне тәуелді емес құбылыстар мен үрдістерді зерттеу.

4. *Рационалдық қағидасы* (лат. *ratio* – ақыл). Рационалдық – ақыл-оймен негізделген, ақылға қонымды дәлелдер, оған қайшы иррационалдылық ақылмен түсініп, пайымдауға

келмейтін түсініктеме болып табылады (Бергер, 1995: 112). Ғылыми таным әдістемесінде рационалдылық екіжақты қарастырылады. Көп жағдайда ол ақыл заңына сәйкес келу, яғни логика заңдарына, әдістемелік нормалар мен қағидаларға сай болуы деп есептеледі. Кейде, рационалдылық деп бірегейлік, алға қойған мақсатқа қол жеткізу бойынша логикалық есептелген қадамдар деп те түсіндіріледі. Яғни, рационалдылық мақсатқа қол жеткізуге септігін тигізеді, ал оған кедергі келтіретіннің барлығы – иррационалды болып табылады. Рационалдылық феномының пайда болуы Жаңа заман философиясына едәуір реформа әкелгендігін айтуға болады. Сол дәуір философиясының өкілі Рене Декарт адам ақылын «сиқыр мен аяндардан», схоластиканың шектеуінен бостату керек деп айтқан.

5. *Әдістемелік қағидасы* – белгілі бір мақсатқа жетуді көздеген логикалық жолдардың тізбегі.

6. *Ақиқат қағидасы* – білімнің (ақпараттың) танылушы пәнге (нысанға) сәйкес келуін айтады. Кең мағынада айтқанда, шындыққа сәйкес келу ақиқат болып саналады.

7. *Жүйелілік қағидасы* дегеніміз тиісті деңгейде жүйеленген ақпарат қана ғылыми болып танылады. Жүйелендіру оның жалпы білім жүйесіндегі орны мен рөлін айқындауға мүмкіндік береді, яғни қажетті болып табылатын ақпаратты дұрыс іздеуге мүмкіндікті қамтамасыз етеді.

8. *Бөлімдерді өзгерту қағидасы* – құрамдас бөліктерін өзгертуге, жоққа шығаруға немесе толықтыруға болатын ақпарат қана ғылыми болып саналады.

9. *Интерсубъективтілік қағидасы* – білімнің (ақпараттың) жалпымәнділігін, жалпыға міндеттілігін, ортақтығын білдіреді, яғни жекеше, өзіндік пікірге қарағанда маңызы бөлек.

10. *Аксиологиялық бейтараптылық қағидасы* – зерттеуші нысан туралы бағалаушы пікір білдіруге жол бермеу (Пчелинцев және б., 2009 (а): 101).

Дінтану пәні ғылымылықтың барлық өлшемдеріне сәйкес келетін ғылым саласы болғандықтан, дінтану сараптамасы да ғылымнан тыс, тіпті ғылыми қағидаларға қарама-қайшы бола алмайды. Сондықтан, дінтану сараптамасын жүргізу барысында сарапшы жоғарыда келтірілген ғылыми әдістеме қағидаларын қатаң басшылыққа алады. Тәжірибе жүзінде, бұл белгіленген әдістер Ресей мемлекетінде дінтану сараптамасын жүргізуде қолданылатын әдістер болып саналады.

Дінтану сараптамасына қатысты жалпығылыми қағидаларды қарастырғанда келесі жағдайға назар аударып отырған жөн: дінтану сараптамасының қорытындысын жасау барысында жалпығылыми әдістерді қолданған жағдайда ғана шынайы дінтану сараптамасының қорытындысын дәйекті, дәлелді деп санауға болады. Сондықтан, кез-келген сарапшы зерттеу

жүргізгенде верификациялау, фальсификациялау, объективтілік, рационалдық, әдістемелік, ақиқаттық, жүйелік, бөлімдердің өзгерісі, интерсубъективтілік қағидаларын басшылыққа алуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандардың шеңберінде, бұл қағидалардың қалай жұмыс жасайтынын мысалмен көрсетіп көрейік. Мысалы, өзін діни деп жариялаған қауым шын мәнінде діни бірлестік болып табылады не табылмайтындығын анықтау үшін сараптамалық зерттеу қажет болды.

Діни бірлестік немесе ұйымның түпкі мақсаты және оған қол жеткізу шарттары анықталған жағдайда, олардың жүзеге асырылуын көрсететін эткалық жағы ашыла бастайды. Бұл жерде сарапшы алғашқы императивтерді діни сенім негізінен таба алса, екінші императивтерді діни бірлестіктің ұсынған құжаттары мен материалдарынан таба алады. Діндер тарихынан байқайтынымыздай, көрсетілген алғашқы императивтер ғана тұрақтылығымен сипатталады, себебі екіншілері тұрақты мәңгілік болмағандықтан сенушілер арасында аса беделділікке және қасиеттілікке ие емес.

Дін туралы түсініктің догмалық негізін ашқаннан кейін сарапшы оның тәжірибелік жағына, яғни қандай да бір діни идеялардың, нормалардың, қағидалардың діни топтар өмірінде жүзеге асырылатынын талдау қажет. Тәжірибелік жақтары көбінесе діни және әлеуметтік деп екі түрде қарастырылады. Дінтану сараптамасының қорытындысы. Мүдделі ұйым тарапынан ұсынылған сауалдардан тұратын сараптама қорытындысы болып есептеледі.

Дінтану сараптамасы қорытындысы бойынша қандай да бір діни бірлестік пен ұйымға қатысты құқықтық шешімдер (мемлекеттік тіркеуден өткізу немесе бас тарту, діни мазмұнға ие әдебиетті пайдалануға немесе таратуға сот шешімімен тыйым салу және т.б.) шығарылатынын ескеретін болсақ, сараптама қорытындысына қатысты бекітілген нормативтік құжаттар және рәсімделеген талаптар бар және оның болуы шарт. Бұл сауатты, негізделген сараптама қорытындысын жасауға және сарапшының жауапкершілігін арттыруға себепші болады.

4. ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ КАТЕГОРИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРІ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ НЕГІЗДЕРІ (ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ НЕГІЗІНДЕ)

Қазіргі уақытта әлеуметтік деңгейде дінтану сараптамасы жекелей азаматтармен қатар, діни бірлестіктердің де заңдық шеңберде қызметін регламенттеуші құқықтық құралға айналды. Бұл ретте, дінтану сараптамасының негізгі қызмет бағыты ретінде төмендегілерді атап өтуге болады:

1) діни сенім бостандығын қорғау функциясы – діни бірлестіктердің діни сенім бостандығын қорғау, яғни, заңға қайшы келмеген жағдайда олардың діни қызметті жүзеге асыруын реттейтін құқықтық механизм болып табылады;

2) мемлекеттік тіркеуге ұсынылған бірлестіктердің діни типологиясын, діни қызметінің формасын анықтау, әлеуметтік тұрғыдан заңсыз қызмет жүргізу қауіпінің алдын алу;

3) діни бірлестіктер өздерінің қызметі барысында пайдаланатын діни мазмұндағы баспа өнімдерінің, әдебиет және ғаламтор желісіндегі материалдар мазмұнының заңға қайшылығын тексеру;

4) миссионерлердің үгіт-насихат жүргізу барысында қолданатын материалдарын тексеру;

5) ел аумағына шет елдерден әкелінетін материалдар мен әдебиеттердің мазмұнында экстремистік белгілері бар нысандарды айқындау және т.б.;

6) мемлекеттің конституциялық-зайырлық принциптерін сақтау, бұл тұрғыда дінтану сараптамасы діни бірлестіктердің мемлекеттің заңнамасын қаншалықты сақтап отырғандығын бақылауға, реттеуге мүмкіндік береді (Иванченко және б. 2006: 359).

Негізі құқықтық реттелген жағдайда дінтану сараптамасы жаңа немесе саны аз діни бірлестіктерді негізсіз айыптаулар мен құмандардан қорғаса, екінші жағынан қоғамды, мемлекетті кейбір діни бірлестіктер мен ұйымдардың, жалған діни бірлестіктердің (әсіресе ресми құжат Жарғыда жариялаған мақсаттары шынайы діни тәжірибесіне сәйкес келмейтін ұйымдар) қызметін әшкерелеп, жағымсыз әсерлерінен қорғайды. Яғни, дінтану сараптамасы кәсіби дінтанулық білімді пайдалану арқылы діни саланы объективті зерттеудің арнайы әдісі іспеттес болып табылады.

Дінтану сараптамасының негізгі қағидаларына тоқталатын болсақ, ол негізінен сараптама жүргізудің негізгі механизмін, тағайындалуын анықтайды. Сондықтан, қағидалар дінтану сараптамасын жүргізудің басты реттеуші функциясын, құқықтық тұрғыдан реттеу жұмысының жетекші бастамаларын белгілеуге септігін тигізбек.

Дінтану сараптамасының негізін құрайтын қағидаларды төмендегідей көрсетуге болады:

- ҚР Конституциясында бекітілген жалпы құқықтық қағидалар, оның ішінде – әр адамның ар-ождан бостандығы құқығын, сонымен қатар, діни бірлестіктердің құқығын сақтау қағидасы;

- Кәсіби қағидалар: сарапшының тәуелсіздігі, бейтараптығы, зерттеу жұмысының бейтараптылығы, жан-жақтылығы, толықтығы, кешенді дінтану сараптамасын жүргізу. Аталған қағидаларға жекелей тоқталып өтсек.

Діни бірлестіктердің құқығын сақтау қағидасы олардың мемлекеттік тіркеуден өтуі кезінде жүзеге асырылады. Яғни, діни қызметі заңға қайшы болмаған жағдайда, сонымен қатар, діни материалдар мазмұнында экстремистік, діни алауыздыққа үндеу белгілері болмаған жағдайда дінтану сараптамасының оң қорытындысын алып, заңға сәйкес діни қызмет жүргізуге мүмкіндік алады. Бұл шет елдерден келетін миссионерлердің де қызметіне байланысты.

Сарапшының тәуелсіздігі қағидасы сарапшының қандай да бір адамның әсерінен тәуелсіз болуды ғана емес, сарапшының жеке дүниетанымдық көзқарасының тәуелсіз болуын талап етеді. Сараптама жүргізуді бастағанда сарапшы-маман өзіне ұсынылған нысанға зерттеу жүргізудің әдістерін, құралдарын, тәсілдерін таңдау барысында кәсіби бейтараптылықты сақтағаны абзал (Загребина және б. 2021 (б): 50-51). Яғни, оған қандай да бір мазмұнда сараптама қорытындысын даярлауға ешкімнің сырттан әсері және құқығы болмауы керек. Сарапшының өзі де дүниетанымдық көзқарасы мен жеке діни сенімін есепке алмай, бейтарап болуы қажет. Дінтану сараптамасын жүзеге асыратын сарапшы-маманның тәуелсіздігіне байланысты бірнеше аспектілерді атап өтеміз:

Дінтану сараптамасы мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынас саласына қатысты болғандықтан, белгілі бір діни бірлестіктің өкіліне сарапшылық қызметті тапсыруға болмайды, бұл тәуелсіз сарапшы қағидасын ғана бұзып қоймай, дінаралық шиеленіс те тудыруы мүмкін. Сарапшы дүниетанымды бейтарап, төзімді және өз қызметінде тек қана ғылыми білімді және құқықтық нормаларды басшылыққа алу керек;

Басқа сарапшылардан тәуелсіз болу. Көп жағдайда, әсіресе Ресей мемлекетінің мысалында дінтану сараптамасы кешендік, яғни, комиссиялық түрде жүргізіледі. Бұл жерде, сарапшының нақты тәуелсіз ұстанымының болғаны маңызды, іс бойынша шындыққа қол жеткізу мақсатында әріптестерінің алдында өз ұстанымын қорғап шыға алуы керек (Загребина және б. 2017 (в): 50-51).

Зерттеу жүргізудің бейтараптылығы, жан-жақтылығы, толықтығы бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен жекелей алып қарастыру болады. Мысалы, зерттеудің бейтараптылығы дегеніміз – сарапшының зерттеудің бейтарап әдістері мен құралдарын қолдануы және зерттеу нәтижесі бойынша қорытынды шығару барысында жеке пікірдің болмауы. Кез-келген сараптамалық зерттеу нақты білім саласының заманауи даму деңгейіне

сәйкес келетін ғылыми және тәжірибелік негізде жүргізілуі керек. Осы қағидалар негізінде зерттеудегі кез-келген ақпаратты сарапшы ғылыми негізделген және верификацияланған әдістерді қолдану арқылы алуы және түсіндіруі керек. Бұл қағида сарапшының қандай да бір діннің ақиқаттығы немесе жалғандығына қатысты баға беру пікірінен алшақ болуды көздейді (Пчелинцев (б) 2009: 13-16). Осындай бағалау пікірлердің болмауы – сараптама қорытындысының бейтараптылығын қамтамасыз етеді. Мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін, ғылыми-зерттеу құрылымдары мен сарапшылардың (нақты салада үлкен жұмыс тәжірибесі бар) әзірлеген түрлі әдістердің болуы қажет.

Сараптаманың жан-жақтылығы дегеніміз – қорытынды шығару кезінде зерттеудің барлық деңгейінде сараптамалық зерттеу нысанының барлық қырларын зерттеу қажет. Көбінесе, діни өмірдің кейбір жақтары сырт көзден жасырын, яғни белгісіз болады, сол себепті, сарапшы-маман зерттеу нысанын тек сыртқы белгісі мен ұсынылған құжаттармен ғана емес, жеке бақылау жүргізу әдісімен де қарастыру қажет.

Сараптаманың толыққандығы – сарапшының қорытынды жүргізуі үшін қажетті зерттеудің барлық қолжетімді әдістемелерін, нысандарын және құралдарын қолдануы болып табылады. Бұл ережеге сәйкес, сарапшы өзіне қойылған барлық сұрақтарға жауап беруі қажет (Элбакян, 2012: 139-150).

Кешенді сараптама жүргізу қағидасы негізінде мемлекеттік деңгейде жүргізіледі. Сондай-ақ, мазмұндық маңызы аса үлкен, себебі, сараптаманың бұл түрін жүзеге асыру үшін бір сәтте әр түрлі саланың мамандары бірігіп зерттеу жүргізеді. Ортақ қорытынды шығару мақсатымен, барлық сарапшылардың жүргізген зерттеулері ескеріледі. Бүгінгі таңда кешенді сараптама түрін жүргізу тәжірибесі Қазақстанда көп кездеспейді. Ресейде бұл сараптама түрі заңды негізде мемлекеттік деңгейде тұрақты түрде жүргізіліп отырады.

Ресей Федерациясы зерттеушілерінің ойынша, кешенді сараптаманың гносеологиялық мазмұнын анықтау үшін екі негізгі әдісті атап өтуге болады:

- 1) әр түрлі сала бойынша білікті сарапшы-мамандардың өзара бірлесуі;
- 2) бір нысанды зерттеу үшін әр түрлі білім саласын, біліктілігін қолдану.

Кешенді сараптама үшін төмендегі белгілер тән:

- Шешілуі екіден кем емес білім саласын қажет ететін жағдайдың болуы;
- Әр түрлі сала мамандарының біліктілігін, білімдерді синтездеуді және біріктіруді қажет ететін сараптамалық міндеттерді шешу;
- Зерттеуді бірігіп жүргізу қажеттілігі, ортақ қорытынды шығару.

Зерттеу нысанын ортақ сараптау кезінде жеке іздестіру, зерттеу мүмкіндігінен айырмайтынын атап өтуге болады.

Кешенді сараптама жүргізу барысында сарапшылардың өзара байланысы әр түрлі тәсілдермен жүргізілуі мүмкін, ең негізгілерін атап өтейік:

- Кезекпен қарастыруды қажет ететін кешенді сараптама – бұл сарапшылар алдына қойылған сұрақтардың бірі – бір салаға, екіншісі – басқа салаға тиесілі болған жағдайда орын алады. Сараптаманың мұндай түрінде әр түрлі мамандықтағы сарапшылар өз құзыретіне кіретін сауалдарға жауап береді;

- Кезекті – параллельді кешенді сараптама – комиссия құрамындағы сарапшылардың тығыз жұмыс атқаруын талап етеді. Бұл ретте, бір білім саласы сарапшыларының қорытындысы (бір сауалды шешу кезінде) өзге сала сарапшылар тарапынан өз қорытындыларын (екінші сауалды шешуде) негіздеу үшін қолданылады;

- Параллельдік түрде кешенділеу – сауалдарға жауап беру барысында әр саладағы арнайы білімдер бірден қолданылып, синтезделген қорытынды шығару (Элбакян, 2014: 260). Мұндай сараптама жүргізу сауалдарға бір ғана саланың білімін пайдаланып жауап беру мүмкін болмаған жағдайда жүргізіледі.

Сондықтан, кешенді дінтану сараптамасы үшін сараптамалық топ (комиссия) мүше-мамандары әр түрлі ғылым саласында жүрген ғалымдардан болуы керек: діни сенім мәселесі бойынша маманданған дінтанушылар мен философтар; мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қарым-қатынас мәселелерін, діни алауыздықтың алдын алу мәселелері бойынша зерттеуге маманданған құқықтанушы-мамандар; діни феномен мен қоғам мен қауымның діни өмірін зерттеуге маманданған тарихшы мамандар мен психологтар; діни мәтіндерді сараптай алатын лингвист мамандар.

Сарапшының құзыреттілігі қағидасы. Бұл қағида да бейтараптылық қағидамен байланысты болса да өзіндік ерекшелігі бар. Сараптамалық зерттеу бейтарапты түрде жасалған болуы мүмкін, бірақ біліктілігі жоқ мамандар тарапынан жасалса қателігі бар қорытынды берілетіні анық. Мәселен, сарапшы ведалық діндерге қатысты сенім мен тәжірибемен байланысты мәселелерде білімі жоқ, тек христиан діні тарихымен айналысатын сарапшы болса, оның біліктілік деңгейі жүргізілетін зерттеу күрделілігіне сәйкес келмей қате қорытынды шығаруға түрткі болып қалуы мүмкін.

- Жалпығылыми принциптерге: дінтану сараптамасын жүргізуде қолданылатын жалпығылыми зерттеу әдістері.

Сонымен, дінтану сараптамасының мақсаты – сарапшының арнайы білім деңгейін пайдалану арқылы діни саладағы, діни бірлестіктерге қатысты, діни қызметтің заңға сәйкес жүзеге асырылуына байланысты белгілі бір мәселені шешу, анықтау болып табылады. Отандық және Ресей мемлекетінің құқықтық құжаттарына сәйкес, осы мақсатты жүзеге асыру барысында сарапшы төмендегі міндеттерді шешеді:

1) ұйымның шын мәнінде дінилігі анықталады;

2) діни ұйымның діни сенімге қатыстылығы белгіленеді (қай діни бағытқа тиесілі екендігі анықталады);

3) діни қызметтің жарияланған және іс-жүзіндегі қызмет сәйкестегі анықталады, құрылтай құжаттарға сәйкес культтік және культтен тыс жүргізілетін рәсімдері тексеріледі (діни ұйымдағы діни рәсімдерді бақылау және тиісті құжаттарды тексеру арқылы);

4) діни бірлестікті мемлекеттік тіркеуден өткізу мүмкіндігі не болмаса бас тарту себептері анықталады (Қазақстан және Ресей мысалында дінтану сараптамасының мемлекеттік тұрғыда жүзеге асырылатын құқықтық міндеті);

5) экстремистік сипаттағы үндеулерді айқындау мақсатымен діни әдебиеттердегі құндылықтық ұстанымдар, миссионерлік мазмұндағы насихаттар, әлеуметтік маңызды ұстанымдар сараланады (Ресейде бұл сараптама кешенді сараптама түрінде жиі жүргізіледі, ал Қазақстанда жүйелі түрде тіркелуші діни бірлестіктерді, миссионерлердің тіркеуге білдірген өтініштері негізінде, діни мазмұндағы жеке авторлардың басылымдарына, ел аумағындағы кітапхана қорларына түсетін діни мазмұндағы әдебиеттерге, баспа өнімдеріне, шетелден әкелінетін материалдарға тұрақты түрде мемлекет тарапынан дінтану сараптамасы жүргізіледі).

Осы аталған сарапшының алдындағы міндеттерді жекелей қарастырар болсақ, бірінші міндетті шешу барысында – ұйымның діни немесе діни емес дәрежесін анықтайтын негізгі өлшемдерге тоқталғаны жөн.

Әлбетте, дінилік не болмаса діни емес категориясын анықтауда жалпы дін түсінігі бірінші қарастырылады. Сондай-ақ, бүгінгі таңда жалпы дін анықтамасының бірнеше түрі мен тұжырымдары бар және олардың ешқайсысы нақты болып саналмайды. Сараптама қорытындысының объективтілігі мен аксиологиялық бейтараптылығын сақтау үшін сарапшы өзіне ыңғайлы, сауалдарға бірден жауап беретін нұсқаны емес нормативтік талаптарға сәйкес келетін анықтамалар мен түсініктерге жүгінгені дұрыс.

Келтірілген діндер классификацияларынан өзге әлемдік дінтану классиктері тарапынан географиялық, философиялық, этнологиялық, феноменологиялық және басқа да принциптерге

негізделіп әзірленген бірнеше анықтамалар бар. Әрқайсысын алып қарасақ та өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Географиялық жіктеудің мысалын келтірер болсақ – бұл Таяу Шығыс діндері (иудаизм, христиандық, ислам, зороастризм, ежелгі египет діндері), Алыс Шығыс діндері (конфуциандық, даосизм, махаяна буддизмі, синтоизм), Үнді діндері (буддизм, джайнизм, индуизм, сикхизм, хинаяна буддизмі), Африка діндері (Африка тайпаларының рулық діндері), Америка діндері, Ежелгі Греция мен Рим діндері.

Бұл жіктеудің кемшілігі бірден көрініп тұр, біріншіден, әлемдік діндер тек бір аймақпен шектеліп қалмайды (христиан және ислам діндері), бір аймақта пайда болып, кейін басқа аймақта гүлдену шегіне жеткен діндер де бар (христиан және буддизм діндері). Екіншіден, бір аймақтың өзінде діни сенімдері мен тәжірибесі тұрғысынан бір-бірінен алшақ діндер қатар өмір сүруі мүмкін.

Этнологиялық жіктелуде негізгі өлшем нәсіл ерекшелігі. Мәселен, африкалық нәсілдер, америкалық нәсілдер, моңғолдық нәсілдер құрамында да арииліктер, индоарилер, семиттер де кездесуі мүмкін. Бұл жіктеудің де кемшілігі сол бір дінді әр түрлі нәсілдер өкілдері ұстануы мүмкін және керісінше бір нәсілдің өкілдері әр түрлі дінді ұстануы мүмкін.

Белгілі антрополог Эдуард Бернет Тайлордың дінді келесідей классификацияға бөлген: ата-бабалар культі, фетишизм, пұтқа табыну, тотемизм, политеизм, монотеизм. Автор негізінен ежелгі дәстүрлі діндердің жіктелуін берген, ал қазіргі күндегі діндер соңғы екі анықтамаға қосылған (Тайлор, 1989: 234). Бұл жіктеудің негізін әр түрлі деңгейлі өлшемдері құрағандықтан дінді зерттеу барысында біршама қиындықтар туғызуы мүмкін.

Георг Вильгельм Фридрих Гегель, Отто Пфлейдерер және басқа ойшылдар авторлары болып табылатын дінді философиялық жіктеу негізіне өздерінің философиялық қағидаларын алады. Мысалы, Гегель өзінің жалпыфилософиялық тұжырымына сәйкес барлық діндерді Абсолютті Рухтың біртіндеп ашылу қадамдары ретінде қарастырады. Осыған орай, ол барлық діндерді үш топқа бөледі:

- 1) табиғи діндер, олардың негізін сезімдік тәжірибе құрайды, әдетте ол Шығыс діндері болып табылады;
- 2) рухани-жеке дара діндер – иудаизм, ежелгі грек және рим діндері;
- 3) абсолютті дін ол – христиандық дін (Флоренский 1996 (6): 220).

Бұл жіктеу түрінде шектеушілік орын алған, мәселен дамып келе жатқан түрлі жаңа діндерді алмағанда, әлемдік дін болып саналатын ислам діні бұл жіктеу түріне енгізілмеген.

Діндердің феноменологиялық жіктелу тәсілін Герардус ван дер Леув ұсынып отыр. Ол барлық діндерді жеке оқшауланған және серпін беретін (ежелгі қытай діндері, деизм), күресу діндері (зороастризм), тыныштық діндері (мистицизмнің әр түрлі формалары), тынышсыздық діндері (теизм), күш және форма діндері (ежелгі грек діндері), шексіздік және аскеттілік діндер (Үнді діндері), қайғыру және жоқ дін (буддизм), ерік және бой ұсыну діні (иудаизм), ұлықтық дін (ислам), сүйіспеншілік діні (христиандық) (Элбакян, 2014 (а): 328).

Бұл жіктеуде тым субъективті тұрғыда жасалғаны бірден байқалады, ал ғылыми қағидаларға сәйкес дінді субъективтік тұрғыда бағалауға болмайды. Сондықтан, дінге анықтаманы таңдап, қолдану алдында дінге мәндік ерекшелігін, жалпы сипаттамалары мен әр дінге тән өлшемдерді қолдану арқылы берілген анықтамаларға жүгінген жөн.

Ресей мамандарының айтуынша әлемде бес мыңнан астам діндер бар екен. Әрине, олардың барлығына ортақ бірегей және мінсіз жіктеуді қалыптастыру өте күрделі іс.

Дегенмен, америкалық ғалым Роберт Нилл Белл әлемдік діндерге жіктеу жасап, дінге анықтама беруде эволюциялық жол ұсынады. Ол ұсынған жіктеуде діндердің барлық тарихи формалары қамтылған, ол діндер дамуының бес деңгейін ұсынады:

1) ежелгі діндер тобы – тотемизм, анимизм, фетишизм, магия, жер шаруашылығымен байланысты культтер;

2) архаикалық діндер – шаманизм, Ежелгі Греция, Рим, Қытай, Үнді ерте және кейінгі ұлттық діндері;

3) тарихи діндер – діни формалары күрделі болып табылатын буддизм, христиандық, ислам;

4) алғашқы заманауи дін – өз конфессиялары ерекшеліктеріне бейімделгендер;

5) заманауи түрдегі діндер – модернизацияланған діндер, нео-діндер (кришнаизм, сатанизм, протестанттық діндер, дәстүрден тыс жаңа діндер, трансценденттік медитация және т.б.), сонымен қатар, дәстүрлі діндердің модифицаланған түрлері.

Діни қызметтің жарияланған және іс-жүзіндегі қызмет сәйкестегін, құрылтай құжаттарға сәйкес культтік және культтен тыс жүргізілетін рәсімдерін тексеру және айқындау. Егер сарапшыда ұйымның діни сипатына және оның конфессиялық қатыстылығын анықтауда күмән болмаса, ол діни ұйымның құрылтай құжаттарын зерттеуді бастайды. Басты құжат Жарғыны зерттеу отырып, діни бірлестікке барып тәжірибелік қызметінің жарғылық құжаттарда көрсетілген қызмет түрлеріне сәйкестігін тексереді.

Алға қойылған бұл міндетті шешуде қосылған және қосылған емес бақылау әдісін қолданып, құжаттарға мазмұндық және контент-талдау жасау қажет.

Бұл орайда, мұндай зерттеу жүргізудің негізгі қағидасы аксиологиялық бейтараптылық болуы тиіс, ол дегеніміз жеке пікірлерді, бағалауды, құндылықтарды айқындауды сараптама қорытындысын дайындау барысында ысырып қою.

Егер сарапшыға берілген діни ұйымды мемлекеттік тіркеуден өткізу немесе бас тарту мәселесі болғанда зерттелуші діни бірлестіктің құндылықтар жүйесінің қоғамда қабылданған әлеуметтік маңызды құндылықтарға сәйкестігін тексеру бірінші қарастырылады. Бұл тәжірибе Ресей елінде мемлекеттік тұрғыда жүргізілетін дінтану сараптамасы тәжірибесіне тән. Отандық дінтану сараптамасын жүргізуде мемлекеттік тіркеуден бас тартуды дінтану сараптамасының қорытындысы негізінде дін саласындағы Уәкілетті орган шешім шығарады, яғни, бұл сарапшыға байланысты емес. Дегенмен, сарапшының басты міндеті сараптама нысанының мақсаттары моральдық нормаларға, мемлекет заңнамасының баптарына сәйкестігін тексеру.

Сарапшы діни бірлестік мүшелерінің әлеуметтік жағдайын, белгісін реттейтін құндылықтық және нормативтік қағидаларын айқындайды. Бұл тұрғыда дінтану сараптамасының аса маңызды мәселелері мыналар:

1) біріншіден, өзге құндылықтармен алып салыстыру кезінде адам өмірі мәні мен құндылығын айқындау. Яғни, бұл жерде өзін-өзі өлтіру, денсаулығына нұқсан келтіру, медициналық емделуден бас тарту, денсаулыққа зиянды заттарды ішу және т.б. тәрізді әлеуметтік ұстанымдарды ашуға болады;

2) екіншіден, отбасы мен некеге қатысты, тұлғаралық қарым-қатынасқа байланысты сауалдар кешені;

3) үшіншіден, мемлекеттік құрылымға арақатынасы, ұлттық, діни, әлеуметтік санаттағы топтарға қарым-қатынасы.

Осылайша, дінтану сараптамасын жүргізудің мақсаты кейінгі уақытта тиісті уәкілетті орган тарапынан шешім шығаруға негіз болатын белгілі бір объективті белгілерді, заңға қайшы тұстарын айқындау және талдау болып табылады. Егер, дінтану сараптамасының теріс қорытындысы болса, ондағы табылған себептер те елдің заңнамасына сәйкес келетін құқықтық тұрғыдан аса маңызды болуы қажет.

Бесінші міндетті шешуде діни бірлестікке тиесілі діни мазмұндағы әдебиет, баспа және аудиовизуалды материалдардың мазмұнына психологиялық-лингвистикалық талдау жасаумен байланысты. Заңнамалық тұрғыда қарастыратын болсақ, сарапшы дінтану сараптамасын

жүргізу барысында сараптама нысанының мазмұнында экстремизм элементтерінің бар не жоқтығын анықтауы қажет.

Сарапшы зерттеу жұмысын жүргізу және дінтану сараптамасының қорытындысын жасау барысында өзіне қойылған сауалдарға жауап бере отырып, бір мәселені әрдайым назарда ұстауы қажет: кез-келген дін мен діни бірлестіктердің ізбасарлары өздерін және өздерінің сенімдерін ақиқат және таңдаулы деп сенеді. Бұл бекітілген және ұзақ уақыт бойы тексерілген факті болып табылады, бір дін өкілдері әлбетте өзгенің дінін ақиқат деп қабылдамайды. Кей діни бірлестіктердің ізбасарлары шынайы сеніммен, ниетімен сол жолды ұстанып, өз діни сезімдерімен бөлісу үшін басқаларға айтып, бөліседі, мұнда заңғы қайшы келетін еш белгі жоқ. Ал кей діни топ өкілдері өз діндерінің өзге діндерден үстемдігін насихаттап, сол ұранмен заңға қайшы әрекеттерге де барып жататын кездері болады.

Діни әдебиеттерде, жалпы діни сенім негіздеріне сәйкес адамдардың әрекеттері дұрыс түзу және бұрыс күнәлі деп бөлінеді. Өмірінде қандай әрекеттер жасаған болса адамды соған сәйкес өмір өлімнен кейін күтіп тұрады деген сенім бар. Бұл жалпы қағида әр түрлі діндерге тән, тек кейбір өзгерістерге не мазмұндық жағынан басқа түрде кездесуі мүмкін. Күнәлі деп ұсынған діни жолға бет бұрмайтын, басқа өкілдер тәрізді сол дінді насихаттауға тырыспайтын адам көп нәрселерден құр қалады деп түсіндіріледі, керісінше, егер адам сол діннің барлық ұстанымдары мен қағидаларын ұстанатын болса, онда ол көптеген рухани игіліктерге ие болады.

Мұндай ұстаным барлық діндерге және діни ұйымдарға тән болғандықтан, барлық дерлік діни әдебиеттерінде кездеседі.

Жалпы діни санаға әлемді екіге бөлу тән – осы әлем және ол әлем, сондай-ақ, осы әлемнің өзінің дихотомиясын да бөліп қарастырады, яғни өзінің дінге сенушілері мен өзге адамдар. Барлық діндерге тән бұл ерекшелік саны аз діни топтар мен ізбасарлары көп санды құрайтын ірі діндерде де кездеседі. Осылайша, әр діннің ізбасарлары өз діндерін ақиқат деп, ал қалғандарын кей себептерге байланысты адасқан, бұрмаланған деп есептейтіні тарихи факт.

Егер ешқандай дін және діни бірлестік өздерінің ақиқаттығын насихаттап және осы туралы жазба және ауызша ақпараттарын таратпаса уақыт өте келе кез-келген дін өзінің өміршеңдігін жоғалтар еді. Сондықтан, діндердің дамып, ізбасарлар санының ұлғаюына миссионерлік қызмет те өз әсерін тигізді десек болады. Діннің осындай ерекшелік қағидасын сарапшы міндетті түрде ескеріп отыруы тиіс. Сонымен қатар, бұл теріс дінтану

сараптамасының қорытындысын шығаруға себеп болмауы керек, тек заңнамалық тұрғыдан қайшылықтар кездессе ғана ескеру керек.

Дінтану сараптамасы жүргізілген статистикалық мәліметтердің жылдар арасындағы көрсеткіштерінде қатты арту немесе кему динамикасы байқалмайды. Әлбетте, бастапқы сараптама басталған кезде жүргізілген сараптама саны едәуір жоғары. Дегенмен, материалдардың басым бөлігі оң қорытынды алған. Бұл ретте, дінтану сараптамасының оң қорытындысын алған материалдар тізімі Уәкілетті органның ресми сайтында әр тоқсан сайын жарияланып отырса, ҚР сот шешімімен тыйым салынған материалдар тізімі ҚР Бас прокуратурасының ресми сайтында жарияланып отырады (Мырзаев 2016: 05.05.2023).

Дінтану сараптамасының оң немесе теріс қорытындысын алған материалдар тізімінің ашық жарияланып отыруы әлеуметтік тұрғыдан маңызы жоғары деп айқындауға болады. Себебі, ел аумағында діни мазмұндағы әдебиетті қолдану, сату, миссионер ретінде қолданудан бұрын сараптамадан өткен не өтпегендігін кез-келген заңды немесе жеке тұлға тексере алады. Бұл азаматтарға мазмұнында экстремистік, заңға қайшы белгілері немесе діни алауыздыққа шақыратын үндеулер бар материалдар мен әдебиеттерді қолданбауға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан үшін дінтану сараптамасы саласы әлі де жаңа сала болып табылатыны анық. Дегенмен, қазіргі уақыттың өзінде практикалық тұрғыдан оның негізгі функциялары мемлекет тарапынан айқындалған, жүйеленген. Халықаралық тәжірибеде дінтану сараптамасы діндарлардың құқықтарын шектейді деген стереотиптің болуына қарамастан, дінтану сараптамасы ел аумағында экстремистік идеялардың алдын алуға, деструктивті бағыттағы ағымдардың қызметіне тосқауыл қоюға бағытталған бірден бір құқықтық құралдардың бірі деп тұжырымдауға болады.

Қазіргі уақытта баспа материалдарына қарағанда ғаламтор желісі арқылы экстремистік мазмұндағы, сананы улайтын және діни алауыздыққа үндейтін ақпараттардың кең таралуы орын алуда. Мемлекет қауіпсіздігін сақтау, діни алауыздыққа жол бермеу мақсатымен аталған санаттағы ақпараттардың барлығы дінтану сараптамасынан өткізілуі қажет деп есептейміз. Бұл ретте, дінтану сараптамасы нысандарының ерекшеліктеріне, әр діни бағыттағы материалдар мазмұнының ерекшеліктеріне қарай әдістер жүйесін қалыптастыру аса маңызды.

Дінтану ғылымының қолданбалы саласы ретінде дінтану сараптамасы халықтың әлеуметтік өмірімен тікелей байланысты. Сондықтан, қоғамдық деңгейде де оның маңызы жоғары болып қала бермек. Осы ретте, жүргізілген талдау нәтижесінде дінтану сараптамасы

саласының теориялық және әдістемелік негізі, тәжірибелік жүзеге асырылуы тереңінен зерттеуді, жүйелеуді қажет етеді.

Қорыта айтанда, дінтану сараптамасы діни сенім бостандығы мен құқығының заңдық кепілдігін қамтамасыз ету жүйесінде аса маңызды орынға ие және мемлекет тарапы мен қоғам тарапынан болсын кешенді іс-шараларды алға тартып, әрдайым ұйымдастырып отыруды қажет етеді. Дінтану сараптамасын жүргізу тек діни мазмұнды материалдар мен әдебиеттерге ғана жүргізіледі деген біржақты пікір орын алмауы керек, сондықтан, дінтану сараптамасы жеке діни бірлестіктің діни қызметіне толыққанды тексеру жүргізу, заңға қайшы жақтарын анықтау, олардың діни қызметіне ғылыми негізделген және дәйекті сараптамалық қорытынды жасап шығуға қауқары жететін ғылыми салаға айналуы тиіс деп есептейміз.

EXTENDED SUMMARY

Research Problem:

The presented article examines the theoretical and practical aspects of religious studies expertise, including the mechanism of implementation and the dynamics of development in the Republic of Kazakhstan. During the analysis of domestic and foreign sources, it was found that from a theoretical point of view, little scientific research has been conducted on religious studies expertise.

Research Questions:

In the Republic of Kazakhstan, religious studies expertise is carried out as a public service, information on religious studies expertise is presented in a practical form, that is, within the framework of methodological guidelines, manuals and training materials. This situation requires the scientific community to develop a unified methodology in order to ensure the quality of religious studies expertise at the national level. It is clear that the expert conducting the expertise will have legal instructions issued by the authorized body, however, in order to improve the quality of the expertise, it is very important to systematize the general scientific methodological principles. Due to the fact that the expert's opinion sometimes plays a decisive role for religious associations and individual citizens, the professional level of the expert must be appropriate.

Literature Review:

During the study of international experience in a number of countries (the Russian Federation, the Republic of Uzbekistan, the USA), work is underway to substantiate the categorical apparatus of religious studies expertise, as well as promising problems that occur at the regional level. Therefore, even in Kazakhstan, where the legal norms of religious studies expertise are regulated, there is a need to substantiate it from a scientific and theoretical point of view.

Methodology:

In the article, an analysis was made using data science and historical, systematization methods related to the expertise of religious studies. In addition, in the course of the research, the methods of comparative analysis, textual analysis, differentiation of statistical indicators were used for published research works on the given topic.

Results and Conclusions:

It is clear that the field of religious studies expertise remains relatively new for Kazakhstan. However, its primary functions have already been identified and systematized by the state. Despite international stereotypes that religious expertise restricts the rights of believers, it can be concluded that this field serves as one of the key legal tools to prevent the spread of extremist ideas and counteract the activities of destructive movements.

Currently, extremist content, which spreads through the internet, poses a greater challenge than printed materials, promoting harmful ideologies and inciting religious discord. To safeguard national security and prevent religious discord, all such content should undergo religious expertise. In this regard, it is crucial to develop a system of methods that account for the distinct characteristics of religious studies objects and the particularities of materials from various religious directions.

As an applied branch of religious studies, religious expertise is closely linked to the social life of the population, and its significance remains high at the public level. Consequently, based on the analysis conducted, the theoretical and methodological foundation, as well as the practical implementation of religious expertise, requires deeper research and systematization.

In conclusion, relevant work was carried out in relation to the set tasks, that is, an analysis of the theoretical foundations of conducting religious studies expertise, an informative and expert review of the experience of conducting religious studies expertise in the international world, including the countries of Central Asia, an analysis of the legislative and practical bases of conducting religious studies expertise in the Republic of Kazakhstan, collected. On the basis of information, international experience, conducted analysis, tasks such as analysis related to effective methods and ways of conducting religious studies expertise in the country were fully considered.

Taking into account the above, we believe that it is necessary to consider the following measures in order to increase the effectiveness of religious studies expertise:

- Systematic organization of events at the international level, promoting the goal of exchange of experience in the direction of religious studies expertise by the state and the scientific community;

- Development and production of methodological tools, consisting of theological and legal situation collections related to theology expertise;
- Consideration of mechanisms for automating the process of organization of theology expertise;
- Formation of specific requirements and scientific methods and methodologies for the conduct of theological expertise through the study of international experience related to theological expertise.

In conclusion, the religious studies expertise has a very important place in the system of ensuring the legal guarantee of freedom of religious belief and rights, and it is necessary to promote and always organize complex activities, both from the state and society. There should not be a one-sided opinion that religious analysis is conducted only on materials and literature with religious content, therefore, religious analysis is a scientific institution capable of conducting a full expertise of the religious activities of individual religious associations, identifying illegal aspects of their religious activities, and making scientifically based and consistent expert conclusions on their religious activities.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Аринин Евгений. (2004). *Религиоведение*, Москва: Академический проект, 320.
- Арыстанбекұлы Н. (2022). «Қазақстан Республикасында дінтанулық сараптама жүргізудің тағылымдық мән-маңызы», *Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы*, Алматы, 3 (397), 20-27.
- Бергер П., Лукман Т. (1995). *Социальное конструирование реальности, Трактат по социологии знания*, Москва: Медиум, 323.
- Герасименко Ю., Ваврух В. (2014). «Религиоведческая экспертиза: проблемы и пути их решения», *Научный вестник Омской академии МВД России*, Москва, № 4 (55).
- Джемс В. (1992) *Многообразие религиозного опыта*. Спб.: Андреев и сыновья, 418.
- Әбдірәсілқызы А. (2012). «Дінтану сараптамасы: міндеттер мен мәселелер», <https://abai.kz/post/14930>. (жүгіну күні: 18.05.2023).
- Забияко А. (2019). «Религиоведение как строгая наука», *Философия, Религия, Наука* №3 (11), - М. –225

- Загребина И., Пчелинцев А., Элбакян Е. (2017). *Религиоведческая экспертиза*. Учебник для бакалавриата и магистратуры, Москва: Юрайт, 449.
- Иваненко С., (2013). «Проблемы обоснованности и достоверности выводов религиоведческой экспертизы», *Исламоведение*. №4 (18), 46-55;
- Иванченко Г., Леонтьева Д. (2006). *Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности*. Сборник научных трудов, Москва: Смысл, 401-419.
- Калыбекова Л.Г., Ержан Қ.С. (2023) «Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық және практикалық аспектілері», *ҚазНҰУ Хабаршысы, Дінтану сериясы* №4 (36), 15-23.
- Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі, Дін істері комитетінің ресми сайты (2023) : <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/activities/879?lang=kk&parentId=141> (жүгіну күні: 15.05.2023ж.).
- Мырзаев Б.А. (2016). Дінтану сараптамасы жат идеологиялардың алдын алу сүзгісі ретінде: https://www.inform.kz/kz/dintanu-saraptamasy-zhat-ideologiyalardyn-aldyn-alu-suzgisi-retinde_a2928426 (жүгіну күні: 5.05.2023ж).
- Ожегов С.И. (2018). *Толковый словарь русского языка*, Москва: «ООО «Издательство Мир и Образование», 1376.
- Петрова К., Орлов М. (2017). «Религиоведческая экспертиза: типология, методология, проблемы» *Аспирантский вестник Поволжья* -Т XVII. №3-4, 70-73.
- Пчелинцев А. (2009). «Экспертиза по «божественным делам»: инквизация или гарантия свободы религии», *Религия и право*. №3, 64.
- Разуваев А. (2006). «Экспертиза как средство повышения эффективности процесса правореализации (вопросы теории и практики): автореф.дис.канд.юрид.наук». 12.00.01 / - Саратов, 229.
- Россинская Е. (2005). *Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе*, Москва: «Норма», 656.
- Poling D.A. & Evans E.M. (2004). Religious belief, scientific expertise, and folk ecology. In *Journal of Cognition and Culture* (Vol. 4, Issues 3-4) - 774 (in English).

- Souza, A.L.&Legare, C.H. (2011). The role of testimony in the evaluation of religious expertise. *Religion, Brain and Behavior*, 1(2), -167. (in English).
- Тайлор Э. (1989). *Первобытная культура*. М.: Политиздат, 576.
- Томпсон. М. (2000). *Философия религии*. М.: Фаир-Пресс, 384.
- Тулеметова Г. (2022). «Вопросы формирования понятийного аппарата религиоведческой экспертизы». *Oriental studies* №3, - 192.
- Флоренский П. (1996). *Разум и диалектика // Сочинение в 4-х томах*. 2 том. Москва: Мысль, 877.
- Чернышкова З., Иванова Е., Кузнецова О. (2017). «Религиоведческая экспертиза: анализ действий, направленных на оскорбление религиозных чувств верующих», *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* Тамбов: Грамота, № 3(77): в 2-х ч, 202-205.
- Элбакян Е. (2012). «Научность религиоведческой экспертизы: возможность и необходимость», *Новые вызовы свободы совести в современной России*, Москва: Древо жизни, 164.
- Элбакян Е, (2014а). *Деноменация. Религии России. Словарь-справочник*, Москва: Энциклопедия, 464.

